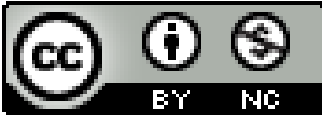

Verlangen naar het heiligdom in Psalm 84 en 122

Masterthesis Herbronning Gereformeerde Theologie aan de Theologische
Universiteit Apeldoorn

Student : Arie van Groningen
Studie: Herbronning Gereformeerde Theologie
Studentnummer: 2010
Begeleider: prof. dr. A. Versluis

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: A. van Groningen / Theologische Universiteit Apeldoorn

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Hoofdstuk 1 -Inleiding	4
1.1 Aanleiding.....	5
1.2 Onderzoekscontext	5
Hoofdstuk 2 - Onderzoeksvraag en methodologie	8
2.1 Onderzoeksvraag.....	8
2.2 Methodologie	9
Hoofdstuk 3 - Verlangen naar het heiligdom in psalm 84 en 122	11
3.1 Inleiding.....	11
3.2 Bezongen heiligdom	11
3.3 Hunkerend verlangen	14
3.4 Exegese psalm 84.....	17
3.5 Exegese Psalm 122.....	22
3.6 Samenvatting en conclusie.....	26
Hoofdstuk 4 - Psalm 84 en 122 in de (vroeg)Joodse traditie	29
4.1 Inleiding.....	29
4.2 Van tempel naar synagoge	29
4.3 Tempelverlangen in liturgie	32
4.3 Joods commentaar bij psalm 84.....	33
4.4 Joods commentaar bij psalm 122.....	35
4.5 Conclusie	36
Hoofdstuk 5 - Psalm 84 en 122 in de traditie van de (Vroege) Kerk	38
5.1 Inleiding.....	38
5.2 Origenes (185-253/254)	38
5.3 Hilarius van Poitiers (ca. 315-367)	39
5.4 Chrysostomus (349 – 407)	40
5.4 Augustinus (354-430)	41
5.5 Cassiodorus (490 – 585)	42
5.6 Petrus Lombardus (ca. 1190-1260).....	43
5.7 Johannes Calvijn (1509 – 1564)	46
5.8 Conclusie	47
Hoofdstuk 6- Samenvatting en conclusie	48
6.1 Samenvatting.....	48

6.2 Conclusie	49
6.3 Aanbevelingen vervolgonderzoek	50
6.4 Relevantie voor de kerk van nu	51
Literatuur	54
Afkortingen	57

Afbeelding voorkant: Aquarel van ds. Sjaak Maliepaard naar aanleiding van Psalm 122

David staat in de poorten van Jeruzalem, die ommuurd is. Hij hoort bij de twaalf stammen van Israël. Boven de poort 'Jerushalaim'. Rechtsboven is de troon van David te zien met zijn naam 'LeDavid', 'van David'. Linksboven de ark van het verbond, die stond in het Heilige der Heilige (tempel) met 'Shalom'.

Hoofdstuk 1 -Inleiding

Hoe lieflijk is uw woning, Heer der Heren!
Mijn ziel verlangt naar U!
Niets kan mijn knagend heimwee nog begeren
dan daar te zijn, bij U,
waar van uw lof de hemelen jubileren.¹

Psalm 84:1

Hoe blij was ik, toen men mij zeide:
Wij trekken op naar 's Heren hof
O heil, waarin wij verder schrijden
nu ons uw woord de weg bereidde
en wij het hart vervuld van lof,
Jerusalem uw straten gaan
tot wij in 's Heren woning staan.

Psalm 122:1

Met overgave of gedachteloos zingt de christelijke gemeente van vandaag de dag nog steeds de liederen Sions in welke berijming dan ook. Zonder terughoudendheid 'trekt men op' naar Jeruzalem of is men een 'dorpelwachter in mijn Bondsgodswoning'². Ook orthodoxe Joden in allerlei stromingen houden van de psalmen die rechtstreeks betrekking hebben op de Davidsstad en de tempel, daar waar JHWH wilde wonen, het heiligdom waar men naar terugverlangt.

Deze godsdienstige praktijken intrigeren omdat in beide wereldgodsdiensten met dezelfde wortels de concrete werkelijkheid van ca. 3000 jaar geleden bezongen wordt, niet de hedendaagse. Wat Jood en christen gemeenschappelijk hebben is het verlangen naar een verloren of toekomstig ideaal waaraan in het bijzonder de psalmen woorden geven. Dat roept de vraag op welke invulling gelovigen geven aan zinsneden waarin verwijzingen naar Jeruzalem en de tempel, zoals bijvoorbeeld in de pelgrimspsalmen, een belangrijke rol spelen.

De antwoorden liggen voor de hand: door het zingen van de 'oude' psalmen in de hedendaagse kerkelijke context transformeren gelovigen uit de christelijke gemeente begrippen naar de eigen werkelijkheid: de tempel wordt de kerk of de persoonlijke ervaring van Gods aanwezigheid of de beleving van de gemeenschap.³ Mij boeit de vraag wanneer deze omzetting van letterlijk naar

---

¹ Gabriël Smit, *De Psalmen*, p. 173.

² Psalmberijming 1773.

³ Dit komt naar voren in mijn essay over Psalm 42 in het kader van de studie Herbronning Gereformeerde Theologie (HGT). Dat element (nl. van gemeenschap, samen belijden, beleven en bezingen) is in de

figuurlijk is begonnen of dat er altijd al een ambiguïteit is geweest. Geldt dat ook voor de Joodse gelovigen in de ballingschap en diaspora: welke plaats in de liturgie en welke betekenis krijgt het uitgezongen verlangen bij het gemis van de tempel? Is er wel meerwaarde in de ontmoeting met God in het heiligdom of is de geestelijke ervaring van Gods nabijheid het optimum?⁴ Hebben synagoge en kerk de rol van de tempel definitief overgenomen? Hoe klinken de psalmen van verlangen in dat spanningsveld?

1.1 Aanleiding

Deze vragen vormen de aanleiding voor dit onderzoek. Ze komen voort uit persoonlijke betrokkenheid op de psalmen die eeuwenlang de liturgie van de eredienst bepalen in de hervormde gemeenten waar ik lid was en ben en aan de hernieuwde aandacht voor de Psalmen in deze tijd in wetenschappelijk onderzoek⁵ en nieuwe berijmingen⁶. Daartegenover zijn er liturgische praktijken⁷ die het psalmgebruik in de eredienst beperken tot het zingen van een of twee psalmen (of verzen) ten gunste van het geestelijk lied of gezang⁸. Mijn persoonlijke affiniteit en de beide ontwikkelingen van meer en minder aandacht, zijn van belang geweest in de onderwerpskeuze van deze thesis.

Psalmen zijn gebeden van klacht en verootmoediging, lof en dank, die bij uitstek het verlangen naar Gods aanwezigheid vertolken. Ik voel me in die zangtraditie verbonden met Gods zingende volk van alle eeuwen en ben nieuwsgierig naar de betekenis van het verlangen naar het heiligdom in de psalmen.

1.2 Onderzoekscontext

Dit onderzoek sluit aan bij breder wetenschappelijk onderzoek door onder anderen Dalia Marx⁹ naar de plaats van de tempel in de gebeden en liturgie na de verwoesting in 70 n. Chr. en naar de

---

psalmen juist heel belangrijk, bijv. in psalm 122, 84 en 100, vormt ze een zelfs een opwekking om op te gaan, want “de ultieme vreugde ligt in het heiligdom, de vervulling van het verlangen.”

⁴ J. Sacks, *Exodus boek van de bevrijding*, 185. Sacks stelt dat de aanwezigheid van God vooral gezocht moet worden in het menselijk hart als zich dat onvoorwaardelijk opent voor de hemel.

⁵ Onder andere Onderzoeksproject KU Leuven, ‘Gebeden schrijven, samenleving opbouwen: Joodse Schriftgeleerden en de vorming van sociale identiteiten in het oude Israël’. De Psalmen vormen een wezenlijk onderdeel van het project.

⁶ *De Psalmen van de Vroege Kerk, Nieuwe vertaling van de Psalmen uit de Septuaginta*, (2024); Jan Pieter Kuiper, Ria Borkent, *Psalmen voor nu* (2014); *De Nieuwe Psalmberijming* (2021); Enny de Bruyn, *Nieuw Berijmd, 25 psalmen en lofzangen* (2024).

⁷ Geconstateerd in PKN-gemeenten van verschillende modaliteit. In evangelische gemeenten is de aandacht voor het psalmboek vanouds al gering.

⁸ Die ontwikkeling hangt mijns inziens samen met een accentverschuiving in de gereformeerde theologie.

⁹ Dalia Marx, ‘Presentie van de verwoeste tempel in het Jodendom’, in *Hoe zullen we Hem ontmoeten, Joden en christenen over het verlies van de tempel* onder redactie van S. Tucker, en M.C. Mulder, 86 (Amphora Books, 2015).

plaats die Jeruzalem inneemt in het Joods bewustzijn. Zij stelt vast dat de gebeden in de synagogen de vervangers zijn voor de offers: het offer van de lippen in plaats van dat van stieren. De ‘tempel’ is nabijgekomen in het gewone leven en tegelijk is het gebed om herstel springlevend. Opnieuw kan de vraag gesteld worden welke rol de psalmen hierin spelen. Vormen zij de schakel tussen de synagogedienst en de tempeltraditie?

In de beschrijving van het resultaat van het gesprek tussen Joden en christenen in 2014¹⁰ komt naar voren dat in beide tradities twee identieke bewegingen zichtbaar zijn: de eerste is die van de ene centrale plaats naar huis, tafel en de vele plaatsen van gemeenschap, de tweede is die “naar het ene centrale hart; naar Hem die Zichzelf op één specifieke plaats heeft geopenbaard.”¹¹

Die dubbelheid is kenmerkend voor het verlangen, ze heeft als het ware een innerlijke en een naar buiten gerichte component. Naast de beleving van Gods aanwezigheid in het hart is ook het uitzien levend naar zichtbare en tastbare tekenen van Zijn openbaring en presentie. De geschiedenis daarvan in de Bijbel beschreven, voedt de hoop en houdt het verlangen van de pelgrim levend. Uiteindelijk wachten geloof en hoop op vervulling in het ultieme samenzijn van God en mens. Waar? *In het heiligdom*, hoe we dat dan ook karakteriseren en waar dan ook lokaliseren. Dat er ‘zowel in het Jodendom als in het christendom een directe lijn van verbondenheid naar de tempel is blijven bestaan is duidelijk geworden in de liturgische en theologische focus op de zelfopenbaring van de Allerhoogste.’¹²

De liturgie van de tempeldienst geeft een afdruk van zichzelf in die van de synagoge¹³ en in mindere mate ook in die van de christelijke kerk: schuldbelijdenis, gebed, verzoening en lofprijzing zijn de overeenkomstige ‘universele’ elementen. Psalmen en liederen spelen daarbij een rol ongeacht op welke manier ze dan ook ‘uitgevoerd’ worden: voorgezongen of -gesproken, zingend geciteerd, meerstemmig door koorzang of isometrisch in gemeenschappelijke zang. In beide tradities is dat verschillend, maar is er sprake van continuïteit tot op de dag van vandaag. Jeruzalem, de plaats waar God ooit zijn woning vestigde, blijft voor de orthodoxe Joden de richting

---

¹⁰ Tucker, ‘Conclusies’, 178. in *Hoe zullen we Hem ontmoeten? Joden en Christenen in gesprek over het verlies van de tempel* onder redactie van S. Tucker, Shlomo, en M.C. Mulder. (Uitgeverij Amphora Books, 2015).

¹¹ Tucker, *Conclusies*, 179.

¹² Tucker, *Conclusies*, 177.

¹³ Sacks, *Exodus*, 183. “Het centrale heiligdom was vernietigd, maar er zou een vage echo blijven bestaan, een miniatuur van de tempel.”

waarin ze hun gebed opzenden en christenen bouwden het koorgedeelte met altaar aan de oostkant van kerk of kathedraal¹⁴.

Hoe de Joodse liturgie in de 1^e eeuw vorm kreeg is (nog) onduidelijk¹⁵. Christus kent in ieder geval de psalmen, Hij haalt ze aan¹⁶ en heeft ze met zijn discipelen gezongen¹⁷ en ook de apostel Paulus bezit grondige kennis van de psalmen en ondersteunt zijn betoog voortdurend met citaten uit het Psalter.¹⁸ Dat geeft aan dat ze in het collectief geheugen van het Joodse volk in de eerste eeuw aanwezig waren en bewijskracht hadden. Hoe is het na de verwoesting van de tempel gegaan in 70 n. Chr. in de diaspora? Het huidige onderzoek naar de plaats van het heiligdom in de Joodse en christelijke liturgie vertelt weinig over de 'heiligdombeleving' in verbinding met de psalmen. Deze thesis wil een poging tot aanvulling hierin zijn.

---

¹⁴ Hoewel tegenwoordig bij de bouw van nieuwe kerken niet altijd meer strikt wordt vastgehouden aan deze traditionele oriëntatie, leeft het idee van het oosten als theologisch en liturgisch anker onverminderd voort in de moderne kerkenbouw; de symboliek van het oosten blijft sterk, ook als de praktische oriëntatie dat niet altijd meer is.

¹⁵ T. Wright, *Pleidooi voor de psalmen: We kunnen niet zonder*. Translated by C.N. van der Ziel. (Uitgeverij Van Wijnen, 2014), 15.

¹⁶ Matth. 21:16, 27:46, Luk.23:46.

¹⁷ Mark. 14:26. Met de lofzang is bedoeld het Hallel, psalm 113-118 dat na de paasmaaltijd gezongen wordt.

¹⁸ Alleen in Rom. 3 al komen vijf tekstverwijzingen voor naar psalmregels die de ellendige staat van de gevallen mens illustreren.

Hoofdstuk 2 - Onderzoeksvraag en methodologie

2.1 Onderzoeksvraag

Veel psalmen verspreid over het gehele psalterium vertolken het verlangen naar het heiligdom: Psalm 27 spreekt over het verlangen te wonen in Gods huis, de dichter van Psalm 42/43 hunkert te verschijnen voor Gods aangezicht, Psalm 63 spreekt dezelfde taal en in de psalmen van de opgang 120-134 is de pelgrim met hoofd, hart en voeten zingend op weg naar de tempel in Jeruzalem. Ten slotte eindigt Psalm 150 het Bijbelboek met een uitbundige lofzang op het heiligdom.

Uit dat grote aanbod is het corpus voor het onderzoek gekozen en beperkt tot psalm 122 en 84. Als het gaat over de 'bedevaart' naar de woning van God, is psalm 84 bij uitstek het lied van verlangen, psalm 122 beschrijft de concrete aankomst van de pelgrim, de vervulling van het verlangen en het gebed voor de Godsstad. Beide psalmen zijn in hun geheel gewijd aan de lofzang op het huis van God en zijn centrale plaats in de Davidsstad.

Dat brengt bij de onderzoeksvraag van deze thesis:

Welke invulling krijgt het verlangen naar het heiligdom in de Joodse en christelijke receptie van de psalmen 84 en 122 bij het gemis van de tempel?

De thesis betreft een literatuuronderzoek van het verlangen naar het heiligdom in psalm 84 en in, pelgrimspsalmen 122. Aan de hand van de volgende deelvragen wordt de onderzoeksvraag uitgewerkt:

1. Hoe wordt het verlangen naar het heiligdom aangeduid en uitgelegd in de onderzochte psalmen?
2. Welke plaats krijgt het concrete heiligdom in de (vroeg)Joodse receptie van psalm 84 en 122?
3. Welke plaats krijgt het concrete heiligdom in de (vroeg)christelijke receptie van psalm 84 en 122?

Het onderwerp van de thesis past binnen de geesteswetenschappen en betreft vooral bronnenonderzoek; het valt onder de studie van het Oude Testament en heeft raakvlakken met de kerkgeschiedenis en de geschiedenis van het Jodendom.

2.2 Methodologie

De eerste deelvraag vraagt om exegetisch onderzoek. Daarbij komt aan de orde: de typering van de psalmen met behulp van de historische context, auteurschap, genre, vertalingen, exegese en commentaren.

De focus richt zich in eerste instantie op verkenning van de kernwoorden ‘verlangen’ en ‘heiligheid’ (of hun synoniemen) afzonderlijk en in samenhang. Welke lading krijgen deze woorden in de oorspronkelijke tekst mee? In welk woordveld worden ze gebruikt? Als deze kernwoorden ontbreken is de volgende stap te zoeken naar impliciete of indirecte verwijzing die de inhoud van beide begrippen tastbaar maakt. Uitgangspunt is de oorspronkelijke bedoeling en beleving van de auteur-dichter onder woorden te brengen. Opschrift en auteurschap zijn aspecten van onderzoek en zijn in dat kader belangrijke informatiebronnen.

Daarbij is in de tweede plaats van belang oog te hebben voor de datering en de historische context van beide psalmen. De beschrijving van de gevestigde staatkundige orde, ballingschap, terugkeer en diaspora verduidelijkt de verschillende situaties waaruit de psalmen opklinken. De omstandigheden van ontstaan doen ertoe, ze hebben immers geleid tot de expressie van de gedachten en gevoelens van de dichter.

In de derde plaats vergelijk ik verschillende vertalingen en exegeses van de letterlijke tekst om de meest gangbare uitleg uit te filteren. De uitdaging is zo dicht mogelijk bij de grondtekst te komen.¹⁹

Na dit voorbereidend werk is de volgende stap bij de verschillende interpretaties na te gaan hoe het bezongen heiligdom wordt beleefd. Daarvoor ga ik te rade bij (vroeg)Joodse en (vroeg)christelijke commentaren. Wat de Joodse uitleg betreft vormt de Midrasj Tehillim op de psalmen 84 en 122 de bron en de eerste samenhangende rabbijnse commentaren op de Psalmen die dateren uit de Middeleeuwen: Rashi en Radak. Voor de (vroeg)christelijke uitleg vergelijk ik de commentaren van enkele kerkvaders uit de 2^e tot de 6^e eeuw: Origenes, Hilarius van Poitiers, Augustinus en Cassiodorus. Met aandacht voor de uitleg van de middeleeuwse theoloog Lombardus en van de reformator Johannes Calvijn zoek ik naar invloed van de theologie van Vroege Kerk ten aanzien van beide psalmen. Daarmee ligt het accent van mijn onderzoek op de Vroege Kerk aangevuld met twee theologen uit de vroege en late Middeleeuwen.

Van belang is de vraag hoe de vertolking van de psalmen vorm krijgt in de verschillende tradities? Verkondiging, reciteren en zingen zijn liturgische vormen die zorgen voor bekendheid en beleving. Motieven van gemis en schuldbesef als van belofte en uitzien geven woorden aan het verlangen

---

¹⁹ Daarbij ben ik aangewezen op vertalingen, omdat ik het Hebreeuws niet beheers.

gericht op gemeenschap, offer, boetedoening, aanbidding, lofprijzing en ontvangen zegening. De Wirkungsgeschiede van teksten die voor het onderwerp van belang zijn breng ik in beeld.²⁰ Is uit de plaats die ze in de liturgieën innemen af te leiden of het verlangen naar het concrete heiligdom bewaard is gebleven of getransformeerd is naar een abstracte idee?

Ten slotte komt de relevantie van het onderzoek voor de kerk-van-nu aan de orde: wat leert de nieuwtestamentische gemeente over de pelgrimspsalmen als zij die in eredienst zingt? Welk heiligdom heeft ze voor ogen en hoe voedt ze het verlangen ernaar? Wat kan ze daarbij leren van het gebruik en de beleving van in de Joodse traditie? En wat rest in de Joodse gebruiken of vieringen dat de bekendheid van de psalmen 84 en 122 in stand houdt?

---

²⁰ Rekening houdend met de hermeneutiek.

Hoofdstuk 3 - Verlangen naar het heiligdom in psalm 84 en 122

3.1 Inleiding

Ik geef kort een overzicht van het heiligdom in de psalmen om het vervolg van mijn onderzoek in context te plaatsen. De interpretatie van het verlangen naar het heiligdom in het Psalter komt daarna aan de orde, specifiek in de psalmen 84 en 122: wat houdt dat verlangen in en welk heiligdom is bedoeld?

Het heiligdom, is in de geschiedenis van het volk Israël onlosmakelijk verbonden met de aanwezigheid van JHWH, zijn verschijnen en spreken. Voordat tabernakel en tempel hun centrale plaats hadden, openbaarde JHWH zich ook op andere manieren;²¹ deze laatstgenoemde openbaringen van JHWH vallen buiten het bestek van deze thesis.

Dit hoofdstuk sluit af met een samenvatting.

3.2 Bezongen heiligdom

In deze paragraaf staat het thema 'heiligdom' in het Psalter centraal. Het wordt direct weergegeven met de concrete benamingen tempel en tabernakel en omschreven als '(heilige) woning', 'Uw huis', 'voorhoven' of met andere metaforen als 'plaats Zijner heiligheid' en 'heilige berg'. Een inventarisatie van deze verwijzingen levert een totaalscore van ca. 100 aanduidingen op met concentratie in de Sionspsalmen: 48, 76, 84, 87, 122, en 132.²² Enkele karakteristieke citaten hieruit (uitgezonderd 84 en 122) illustreren het belang van Gods woning.

Zo klinkt het in Psalm 48:

De HEERE is groot en zeer te prijzen, in de stad van onze God, *op Zijn heilige berg*. Mooi van ligging, een vreugde voor heel de aarde, is *de berg Sion* aan de noordzijde, de stad van de grote Koning! God is in haar paleizen; Hij is er bekend als een veilige vesting. (Ps. 48:1-4)

De berg is in zichzelf niet heilig, maar door de tempel, de aanwezigheid van God, is het een gewijde plaats. Het is door God zelf tot woning uitgekozen godsdienstige middelpunt²³. Het is begonnen

---

²¹ Hierbij is te denken aan visioenen, dromen, verschijningen en het directe spreken van God, bijv. tot Mozes.

²² Abraham Trommius, *Nederlandse Concordantie van de Bijbel*. 24e dr, bew. naar originele uitgave. (Voorhoeve, 1988).

²³ Kraus, *Theologie der Psalmen*, 92.

met de komst van de ark die rond het jaar 1000 v. Chr. door David naar Jeruzalem wordt gebracht, de uiteindelijke standplaats, niet lang nadat hij zich daar als koning heeft gevestigd.²⁴

En juist over dat feestelijk gebeuren spreken verschillende psalmen.²⁵

In psalm 24 zingt David:

Hef uw hoofden op, o poorten, ja, verhef ze, eeuwige deuren, opdat de Koning der ere binnengaat.

Kraus noemt de heilige berg de “plaats van Gods tegenwoordigheid”:

Op deze berg staat de tempel het huis van JHWH, voor de tempel “waar Hij woont en troont” valt de cultusgemeente neer.²⁶

Psalm 87 spreekt in vers 1 over

Gods fundament dat rust op de “heilige bergen”,²⁷.

Want de HEERE heeft *Sion* verkozen, Hij heeft het begeerd tot Zijn woongebied. (Ps. 132:13)

‘Woonde’ JHWH eerst te midden van zijn trekkende volk, nu heeft Hij, evenals hen, Zijn rustplaats in het land van de belofte, op Zijn heilige berg. Psalm 47 verbindt dat met Gods koningschap. Zoals David koning is van een zich gevestigde natie, zo is God Koning met een residentie op aarde, in Jeruzalem. Het koningshuis van David ontleent zijn vastheid en gezag aan Gods koningschap en Zijn verkiezing, niet andersom.²⁸ De kinderen van Korach zetten dat Koningschap in breder perspectief:

God vaart op onder gejuich, de HEERE vaart op onder bazuingeschal. Zing psalmen voor God, zing psalmen, zing psalmen voor onze Koning, zing psalmen, want *God is Koning over heel de aarde*, zing psalmen met een onderwijzing.²⁹ (Ps. 47:6-8)

Psalm 68 geeft een liturgische setting aan een feestdag na een koninklijke overwinning of de vestiging van het koningschap:

U bent opgevaren naar omhoog, U hebt gevangenen weggevoerd. U hebt gaven genomen om uit te delen onder de mensen. (68:19)

---

²⁴ In het lied van Mozes na de doortocht door de Rietzee in Ex. 15,17 komen berg, woonplaats en heiligdom al samen voor in een profetisch vergezicht; de profetie door Mozes gedaan wordt vervuld met de komst van de ark in Jeruzalem ten tijde van koning David.

²⁵ John Day, “The Ark and the Cherubim in the Psalms” in Becking, Peels, *Psalms and Prayers*, 61-76. (Brill, 2007). “Although the Psalter has only one explicit reference to the ark, there are, according to Day, other implicit allusions. In several psalms a ritual procession with the ark to the sanctuary (Ps. 132) is implied, for example in Psalms 24, 47 and 68.”

²⁶ Hans-Joachim Kraus, *Theologie der Psalmen*, Biblischer Kommentar Altes Testament (Neukirchener Verlag, 1979), 88-89.

²⁷ 2 Sam. 5:7; 1 Kon. 8:1.

²⁸ Zie ook noot 29.

²⁹ Keil & Delitzsch verbinden de psalm direct met de gebeurtenissen in 1 Kronieken 13–15 en 2 Samuel 6: de intocht van de ark naar Jeruzalem en de instelling van Sion als Gods uitverkoren rustplaats. Zowel psalm 47 als 68 zien zij als processiepsalmen.

O God, zij hebben Uw intocht gezien, de intocht van mijn God, mijn Koning, in het heiligdom. De zangers gingen voorop, de snarenspeleers daarachter, in het midden de trommelende meisjes. (Ps. 68:25,26)

Psalm 76:2,3 benadrukt de woonplaats van JHWH als een vaststaand feit:

God is bekend in Juda, Zijn Naam is groot in Israël. In Salem is Zijn hut, en Zijn woning in Sion.

Ook Psalm 132 laat zien dat Davids wens vervuld is: God verbindt Zich 'vast' aan Sion na de tijdelijke plaatsen Silo, Beth-Sémes en Kirjath Jearim:

Want de HEERE heeft Sion verkozen, Hij heeft het begeerd tot Zijn woongebied. Dit is, *zei Hij*, Mijn rustplaats tot in eeuwigheid, *hier zal Ik wonen*, want naar haar heb Ik verlangd. (Psalm 132:13, 14)

Goldingay merkt hierbij op dat de vastheid van God ligt in de trouw en belofte van God meer dan in een plaats of gebouw³⁰. Ook Kraus gaat hierin mee, zij het meer vanuit cultisch-liturgisch perspectief dan gevoed door heilshistorische motivatie. Beiden wachten zich voor verheffing van de vaste woonplaats van God tot een magische status.³¹ Zenger benadrukt in dit verband de onwankelbaarheid van Gods trouw vanuit Zijn soevereiniteit: "Die Wahl Zions ist ein Akt der freien Entscheidung JHWHs."³² Hij ziet Psalm 132 als een gebed om herbevestiging: de gemeenschap herinnert God aan zijn belofte juist in tijden van crisis of kort na ballingschap: het gaat dan ook over het herstel of de voortgang van de David culminerend in de komst van de Messias. Henk de Jong benadrukt dat de 'rustplaats' de eeuwige stabiliteit weerspiegelt en de onvoorwaardelijke verkiezing van Sion.³³

Maar ook andere manifestaties van Gods aanwezigheid in 'huis' of 'woning' krijgen in de psalmen aandacht. Psalm 36,6 spreekt over de hele schepping die met de tegenwoordigheid van God is vervuld:

HEERE, Uw goedertierenheid reikt tot in de hemel, Uw trouw tot de wolken.

Waarbij het In 36,10 toch weer tot een 'plaatsbestemming' komt:

Want bij U is de bron van het leven, in Uw licht zien wij het licht.

Ook Goldingay ziet een poëtisch geheel met vers 9 waar de dichter zegt dat "zij worden verzadigd met de overvloed van het huis van God."³⁴ Het licht voor de 'wij' is een gave vanuit die overvloed. Leven in Gods licht is volgens Goldingay dan ook leven in Zijn gunst en aanwezigheid. Die presentie manifesteert zich het sterkst in Zijn heiligdom. Janowski merkt bij deze tekst op dat "im Bereich des Tempels (...) der Mensch die intensivste Form der Gottesnähe erfährt."³⁵

---

³⁰ Goldingay, *Psalms, Volume 3*, 555.

³¹ "Die Zionswahl wird als endgültig gedacht — aber nicht magisch, sondern gebunden an die Treue des Volkes und des Königs." Kraus, *Theologie der Psalms*, 880.

³² Hossfeld, Frank-Lothar, and Erich Zenger. *Psalmen 101-150* (Herder, 2008), 701.

³³ Jong, H. de. *Van Oud Naar Nieuw: De Ontwikkelingsgang van Het Oude Naar Het Nieuwe Testament*. (Kok, 2002), 20-22.

³⁴ Goldingay, *Psalms, Volume 1*, 510-511.

³⁵ Janowski Bernd, *Anthropologie des Alten Testaments*. (Mohr Siebeck: 2019), 359.

Om God te dienen is tussen Salomo en de wegvoering naar Babel de tempel in Jeruzalem de plaats voor lofprijzing en aanbidding bij uitstek. De tempeldienst die onder de koningen van Juda dagelijks plaatsvindt in Jeruzalem, symboliseert de relatie met God. Het huis van God is nu het centrale, vaste heiligdom, brandpunt voor aanbidding door het gehele volk.³⁶ God verbindt zich uiteindelijk aan een huis van hout en steen, hoewel met goud overdekt. In de psalmen wordt het heiligdom, het verlangen daarnaar en de ontmoeting met God bezongen:

Zo heb ik U in het *heiligdom* aanschouwd, Uw macht en Uw heerlijkheid gezien. (Ps. 63:3)

O God, wij gedenken Uw goedertierenheid in het midden van Uw *tempel*. (Ps. 48:10)

De tempel van Salomo wordt in 587 v. Chr. door Nebukadnezar verwoest, de Judese bevolking komt in de Babylonische ballingschap en houdt de herinnering aan de stad Jeruzalem levend. Psalm 137 vertelt daarover in retrospectief:

Aan de rivieren van Babel, daar zaten wij, ook weenden wij als wij aan *Sion* dachten.

Sion is de metafoor voor Jeruzalem en de tempel, voor de aanwezigheid, trouw en bescherming van JHWH. In Sion komen hemel en aarde samen, het heilige centrum van Israëls identiteit. Het is een tastbare, geografische plaats en het brandpunt van geestelijke ervaring. Vandaar ook de klacht als die verbinding verbroken is. Uit diezelfde klacht spreekt tegelijk een intens verlangen.

3.3 Hunkerend verlangen

In deze paragraaf is het begrip verlangen in de context van het Psalter onderwerp van onderzoek. Eerst bespreek ik de basisbetekenis en de gerichtheid van het verlangen, vervolgens passeren voorbeelden vanuit de lyrische setting die de hunkering vertolken specifiek naar God en zijn heil en in samenhang met het heiligdom.

In religieuze zin is verlangen getoonzet door het verlangen van de ziel, het hart. Het Hebreeuws geeft met het grondwoord *אָוָה* *avah* zowel wens, lust als hunkering aan.

In *avah* ligt de essentie van menselijk verlangen vast, die afgestemd behoort te zijn op de wil van God en zo gezegend wordt:

U hebt de *wens* van de zachtmoedigen gehoord, HEERE, U zult hun hart versterken, Uw oor zal er acht op slaan. (Psalm 10:17)³⁷

Toch is *avah* niet het meest gebruikte Hebreeuwse woord voor ‘verlangen’ in de het Psalter: het verheven verlangen naar God, Zijn huis, of Zijn nabijheid, zoals verwoord in Psalm 27, 42, 63 of 84,

---

³⁶ Sacks, *Exodus*, 183.

³⁷ De positieve connotatie in deze psalm is er niet in de psalmen 10, 78 106, waar zelfzucht en onheilige hunkering gekritiseerd worden.

wordt uitgedrukt met: ‘smachten, verlangen/hunkeren, dorsten, verzoeken en behagen scheppen’. In de ruim honderd vermeldingen van het kernwoord verlangen, waaraan verschillende Hebreeuwse woorden ten grondslag liggen, is het meestal ingebed in een voorzetselvoorwerpconstructie waarbij het object onder andere gevormd wordt door ‘God, U, het heil (zoals hierboven), de belofte, de dood en de voorhoven van de Heere’ of in een uitgewerkte bijzin zoals in Psalm 27: 4:

Eén ding heb ik van de HEERE verlangd, dát zal ik zoeken: dat ik wonen mag in het huis van de HEERE, al de dagen van mijn leven, om de lieflijkheid van de HEERE te aanschouwen en te onderzoeken in Zijn tempel.

De doelbepaling is in verschillende betekenislagen geformuleerd: wonen om te aanschouwen en te onderzoeken. ‘Al de dagen van mijn leven’ is een hyperbool die de aantrekkelijkheid van het doel benadrukt.

De uitleggers hanteren bij deze kernwoorden in de psalmen verschillende benaderingen. Waar Kraus en Goldingay meer naar cultische/literaire kenmerken kijken, en Zenger naar de canonieke structuur en eschatologie, beschouwt Janowski het verlangen naar het heiligdom als deel van het spanningsproces van klaaglied tot verwerking en lof: de tempel staat symbool voor verlossing en invulling van het herstel van relatie tussen mens en God. Hij komt het dichtst bij de beleving van de gelovige en legt minder nadruk op rituele frequentie of geschiedenis, maar meer op wat het verlangen theologisch betekent binnen het psychodynamische van klaagpsalmen bij verwachting van redding. Het heiligdom (de tempel) speelt daarin vaak een cruciale rol als existentiële bron van spanningsverwerking: verlangen naar de tempel is geen rituele wens, maar het uitstromen van innerlijke nood en vertrouwen in Gods verlossende aanwezigheid.

Janowski hecht minder aan het rituele karakter van het tempelbezoek.³⁸ De wederkeer naar het heiligdom geeft hij een symbolische lading: het gaat om identiteitsherstel. In mijn optiek is dat voor de oudtestamentische gelovige echter niet los te maken van die wederkeer naar het concrete heiligdom. De Nederlandse theoloog Douma³⁹ wijst er bij deze tekstpassage dan ook op dat de psalmist zijn geloften die hij tijdens zijn nooddijd heeft gedaan, nu publiekelijk vervult “in tegenwoordigheid van al Zijn volk.” (Psalm 116:18). Dit benadrukt de communaliteit en het getuigenis van Gods verlossing aan het volk en dat houdt tevens plaatsgebondenheid in. De verwijzing naar het concrete heiligdom is direct aan zijn interpretatie verbonden. Douma honoreert met deze uitleg naar mijn mening optimaal de ontstaansgeschiedenis van het Psalter. Dat het verlangen ten diepste gaat over de ontmoeting met God, Zijn aanwezigheid, gunst en

---

³⁸ Janowski, *Anthropologie*, 360.

³⁹ Douma, J., *Psalmen / Commentaar Op Psalm 111-150*. Psalmen. (Brevier, 2017), 53.

bescherming is evident. Het is een fundamentele, universele hang naar rust voor het hart, waarvan Augustinus zegt dat die alleen in God te vinden is. Psalmen verbinden dat met de plaats van Zijn woning.

Het kernwoord verlangen heeft van zichzelf al een diepe emotionele connotatie. Toch is in de lyriek van het Psalter het substantief ‘verlangen’ vaak verbonden met een versterkend werkwoord of adjectief:

Mijn ziel wordt *verteerd van verlangen*. (Psalm 119: 20)

In de meeste gevallen gaat het om het verlangen van de ziel of het hart al dan niet direct verwoord. Job 19 spreekt van ‘nieren’ die verlangen.⁴⁰ Vooral met deze personificatie wordt de intensiteit van het verlangen benadrukt. Het lichaam, organen en zintuigen, zijn er helemaal in betrokken. In Psalm 119: 47 klinkt het:

Mijn *ogen* zijn bezweken naar Uw heil.

Psalm 63 zegt het nog sterker:

Al wat ik ben, smacht naar U.⁴¹

Beeldspraak is een veelbeproefd middel om hunkerend verlangen onder woorden te brengen. De metafoor van het hert uit psalm 42 is daarvan mogelijk het bekendste voorbeeld:

Zoals een hert schreeuwt naar de waterstromen, zo schreeuwt mijn ziel tot U, o God! Mijn ziel *dorst naar* God, naar de levende God. Wanneer zal ik binnengaan om voor Gods aangezicht te verschijnen? (Psalm 42:2,3)

Het object van het verlangen is ‘God’,⁴² of ‘daar waar Hij zich vertoont, openbaart, bekendmaakt’.

In al deze voorbeelden is ‘verlangen naar’ het best te vertalen met hunkeren en ‘uitzien naar’. Het Bijbelse verlangen is niet onbestemd of vaag, maar is verbonden met een object en gegrond op een belofte of eerdere ervaring. In psalm 119 is de koppeling met ‘Uw woord’ nadrukkelijk benoemd:

Mijn ziel is bezweken van verlangen naar Uw heil, *op Uw woord heb ik gehoopt*. (Ps. 119:81)

Het is de hoop op Gods Woord die het verlangend uitzien voedt en de kracht geeft vol te houden. Het heil (zegen en genade) is verankerd in Gods toezegging. In de lyrische setting van het Psalter belijdt de dichter Zijn vertrouwen op God en wendt hij zich in zijn verlangen tot Hem:

---

⁴⁰ “Die Nieren gelten als Sitz der Empfindungen von der höchsten Freude bis zum tiefsten Leid.” Janowski, *Antropologie*, 155. Zie ook Job 19:27: “Mijn nieren bezwijken van verlangen in mijn binnenste.”

⁴¹ Vertaling: GZ.

⁴² Lamparter noemt Psalm 42 een Sehnsuchtpsalm en tegelijk een Trostpsalm. Helmut Lamparter. *Das Buch Der Psalmen*. 3. Aufl. (Calwer), 1978, 218, 219.

Hij vervult het *verlangen* van wie Hem vrezen, Hij hoort hun hulpgeroep en verlost hen. (Psalm 145:19)

Wat die vervulling en verlossing in deze passage concreet inhouden, wordt niet direct duidelijk. Vast staat dat God voorziet in de behoefte van de verlangende gelovigen, die in hun situatie directe nood ervaren. Die 'nood' kan zijn de onderdrukking door de vijand, de goddeloze, of het gemis van het heiligdom, zoals in Psalm 84, maar ook ziekte en eenzaamheid zijn noodsituaties.

Dat het verlangen naar God en het heiligdom samenvallen komt o.a. naar voren in Psalm 20:

Moge Hij u hulp zenden uit het heiligdom en u ondersteunen uit Sion (...), moge de Heere *al uw verlangens* vervullen.⁴³

Psalm 42, hiervoor aangehaald, brengt het schreeuwend verlangen naar God en Zijn woning met de aansprekende vergelijking van verlangen naar onmisbaar water onder woorden, maar in Psalm 137, het lied uit de ballingschap in Babel, is de expressie van het verlangen het sterkst:

Indien ik u vergete, o Jeruzalem, zo vergete mij mijn rechterhand; mijn tong kleve aan mijn verhemelte, als ik uwer niet gedenk, als ik Jeruzalem niet verhef boven mijn hoogste vreugde. (Psalm 137:6,7)

Het gaat hier over een collectief verlangen van een weggevoerd volk dat de centrale plaats van aanbidding en lofprijzing mist en nu bij monde van de psalmdichter het klaaglied aanheft. 'Jeruzalem' is de concrete geografische plaats en tegelijk het symbool voor de natie, het vaderland, maar zeker ook de metonymia voor de plaats van het centrale heiligdom. Het is een bekend gegeven dat dergelijke symbolen in tijden van oorlog en ballingschap sterk functioneren in het levend houden van de herinnering levend te houden, het versterken van de verbinding en het voeden van het verlangen, beter te typeren als het heimwee.

3.4 Exegese psalm 84

Het tempelverlangen wordt in de psalm 84 beeldend onder woorden gebracht en uitgezongen. Alleen de verzen die van belang zijn voor mijn onderzoeksvraag zijn opgenomen. Er is gebruikgemaakt van de tekst in de Herziene Statenvertaling en aanvullend zijn tekstkernen (voor zover van belang voor dit onderwerp) in andere vertalingen weergegeven. Elk vers wordt afgesloten met aantekeningen en verklaringen.

Psalm 84 is een Sionslied, een nevensoort van de hymne, die verschillende uitleggers typeren als een pelgrimslied. Theologen als Ridderbos, Veldkamp en Bellinger veronderstellen dat het aan de poort van de tempel⁴⁴ is gezongen waarschijnlijk in de tijd van het Loofhuttenfeest, omdat dit het

---

⁴³ Psalm 20:3 en 6b

⁴⁴ "Perhaps the psalm reflects the tradition of pilgrimages to the temple ... arriving at the holy city ... and seeing the temple ..." Bellinger ziet psalm 84 als een intochtlied, waarmee hij deze plaatst in de lijn van

grote feest van het najaar is, een van de drie grote feesten, die door velen in Jeruzalem gevierd werden. Het is een lofdicht op het huis van God. Goldingay ziet het meer als een psalm van vertrouwen.⁴⁵

Wat de structuur betreft: In de drie gedeelten (1-5, 6-12 en 13-16), die in deze psalm te onderscheiden zijn, komt steeds de aanroeping 'Heer van de legermachten' voor. In deel 1 en 3 adresseert de psalmist zo zijn loftuiting, in het middengedeelte zijn gebed.

De gehele psalm draait om het kerngebed in vs. 9: *HEERE, God van de legermachten, luister naar mijn gebed, neem het ter ore, o God van Jakob*. Vs. 1-8 beschrijven de pelgrimage, vs. 9-12 het wonen bij en het vertrouwen op God en staan in zekere tegenstelling tot elkaar, zodat van een thematisch chiasme gesproken kan worden.

1 Voor de koorleider, op 'De Gittith'; een psalm, van de zonen van Korach.

Zonen van Korach: kinderen van Korach (SV), van de Korachieten (NBG), uit de kring van Korach (GNB); elf psalmen hebben dit opschrift.

De psalmen van de Korachieten staan bij elkaar: Psalm 42-49, 84-85 en 87-88⁴⁶. De kinderen van Korach zijn niet met hun vader veroordeeld na zijn verzet tegen het alleenrecht van de kinderen van Aäron op het priesterschap⁴⁷ en bovendien zijn ze als levitische zangers opgenomen in de eredienst van Israëls God bij het heiligdom.⁴⁸ Zij krijgen ondanks de zonde van hun voorvader door koning David taken als poortwachters en zangers in het huis van God⁴⁹ en zij ontwikkelen zich als schrijvers van verschillende psalmen, waaronder Psalm 84.⁵⁰

2 Hoe lieflijk zijn Uw woningen HEERE van de legermachten.

S: Hoe geliefd zijn uw woningen HEER van de machten.

---

de pelgrimliederen 120 -134. <https://www.workingpreacher.org/commentaries/reviced-common-lectionary/ordinary-30-3/commentary-on-psalm-841-7-6>.

⁴⁵ "De psalm die geen plaats heeft in de pelgrimspalmen, toont een onderscheidende dynamiek met zijn betrekking op de kostbaarheid van een bezoek aan de tempel en de realiteit van de weg die men de rest van het leven moet doorbrengen." Goldingay, *Psalms Volume 2*, 588. (Vertaling AvG)

⁴⁶ Psalm 88 wordt ook aan Heman toegeschreven waarschijnlijk ook een van de Korachieten.

⁴⁷ Num. 16

⁴⁸ Num. 16

⁴⁹ 1 Kron. 6:31-38 Opmerkelijk is de rol die de zonen van Korach krijgen in de tempeldienst, waar hun voorvader door zijn onheilige claim op het priesterschap met de dood gestraft werd.

⁵⁰ Kraus, Keil & Delitzsch en Calvijn en anderen aanvaarden het auteurschap van de Korachieten en dateren de psalm in de late koningstijd of na de ballingschap. Hossfeld en Zenger wijzen op de parallelen die psalm 42 vertoont met psalm 84. Ze is eerder ontstaan, maar niet bij het heiligdom. Ze moet bekend geweest zijn bij de verzamelaar van de psalmen. (Hossfeld, *Psalmen 101-150*), 512. Daarmee blijft de mogelijkheid open dat de psalm ook door David is gedicht en in de school van de Korachieten is terechtgekomen.

lieflijk: dierbaar (WV); verrukkelijk (NaB); hartverrukkend (GZ); *woningen*: huis (WV), woning (NBV);

Met de woning(en), verblijfplaatsen en huis wordt bedoeld op de geweldige bouwwerken van de tempel, het heiligdom, dat verklaart het meervoud in de vertalingen. De NBV kiest voor enkelvoud om de uniciteit van de tempel te benadrukken. ‘lieflijk’ duidt op uitstraling van de gebouwen zelf. Dit wijst erop dat het hier gaat om de (mogelijk verloren) tempel van Salomo. ‘Lieflijk’ wijst ook op de aantrekkelijkheid van het Gods huis vanwege JHWH’s aanwezigheid.

3 Mijn ziel verlangt, ja, bezwijkt zelfs van verlangen naar de voorhoven van de HEERE, mijn hart en mijn lichaam roepen het uit tot de levende God.

bezwijkt zelfs van verlangen: verteerde door (WV); hunkert naar (GNB); van verlangen smacht mijn ziel (NBV); *roepen*: lett.: schreeuwen uit; juichen (GNB)

De intensiteit van het verlangen is zo sterk dat de hele persoon erdoor beroerd wordt. ‘Bezwijken’ neigt naar ‘verscheurd worden door’.⁵¹ Begint vers 3 nog met ‘verlangen’ dat in het Hebreeuws נכספה ook wensen kan betekenen, een minder sterke emotie, vervolgens is een majeure betekenis van verlangen gebruikt: smacht: Hebreeuws כלתה.⁵² Het gaat dus naar een climax toe. Dat komt tot uiting in het bidden tot God dat eveneens vurig is: hart en lichaam doen mee, d.w.z. de hele persoon. Het gebed is voor de omgeving duidelijk hoorbaar. De "voorhoven" (חצרות) verwijzen naar de buitenruimte van de tempel waar de gelovigen samenkomen om God te aanbidden. Het gebed strekt zich uit tot de levende God zelf.

De emotionele uitroep van de psalmist ("mijn ziel verlangt...") drukt volgens Kraus een intense mystieke en cultische verbondenheid uit met de tempel als plaats van Gods aanwezigheid. Hij ziet het verblijf in de "voorhoven des HEEREN" als een ervaring waarbij tijd en leven zelf worden gevuld met Gods liefde. Daarmee wordt het heiligdom een kwalitatief andere werkelijkheid dan elders op aarde. De uitdrukking van ‘verlangen naar de voorhoven’ is voor Kraus meer dan liturgisch; het is existentieel geladen.⁵³ Goldingay heeft een soortgelijke uitleg maar benadrukt dat het ‘verlangen en smachten van de ziel’ het innerlijke lijden van de psalmist weergeeft, die afgesneden is van de plek waar Gods aanwezigheid het sterkst wordt ervaren: de tempel. Verder ziet hij net als Kraus de tempel als *het centrum van Gods zegenende nabijheid* en typeert hij het verlangen van de psalmist niet alleen als fysiek of ritueel, maar vooral als existentiële en spirituele heimwee naar Gods aanwezigheid.⁵⁴

---

⁵¹ Goldingay, *Psalms Volume 2*, 589.

⁵² (II Samuël 13:39): "En [de ziel van] koning David verlangde (ותכל) naar Absalom te gaan."

⁵³ Kraus, *Theologie der Psalmen*, 638-640.

⁵⁴ Goldingay, *Psalms Volume 2*, 589-590.

De sleutelwoorden ‘huis’, ‘voorhoven’ ‘woning’ en ‘altaren’ wijzen op de centrale plaats van de tempel. Hoe meer het Jodendom verspreid raakt, hoe sterker de centrale plaats van de tempel daarin naar voren komt, het vormt het geestelijk middelpunt van het volk waarheen men van wijd tot zijd pelgrimeert.⁵⁵ De bouw van de tempel, Jeruzalem als residentie van de koning en de betrekkelijke politieke stabiliteit hebben dat proces bevorderd. Mitchell wijkt af van Kraus en Goldingay door Psalm 84 meer te lezen als eschatologische profetie dan als louter spirituele expressie van tempelverlangen. Opvallend is dat daarbij de wederopbouw van de tempel niet uitgesloten wordt.⁵⁶ In deze verschillende interpretaties komt de spanning naar voren tussen de historische plaats van gebed en aanbidding en de verwachting van het toekomstige heil.

4 Zelfs vindt de mus een huis en de zwaluw haar nest, waarin zij haar jongen legt: bij Uw altaren, HEERE van de legermachten, mijn Koning en mijn God.

mus: vogeltje (WV), *een huis*: onderdak (NBG, GNB), *haar jongen legt*: brengt haar jongen groot (GNB); haar jongen mag bergen (GZ)

‘Zelfs’ versterkt de gedachte aan de vrijheid die er is het heiligdom binnen te gaan stelt daarmee dat er voor alle verschillende mensen van het volk plaats is, ook voor degene die zie zich onwaardig acht; zelfs is er plaats voor het onaanzienlijke vogeltje dat in alle vrijheid bij het altaar zijn nest bouwt. In de vertaling van GZ wordt het eerste deel van vers 4 vragend-retorisch gesteld: vindt zelfs de mus niet een huis ...?

De metaforen in Psalm 84 benadrukken de toegankelijkheid van het huis van God: zelfs de mus en de zwaluw bouwen daar hun nest en *wónen* er: zij vinden er hun huis. Dat motief komt terug in vs. 6 in waar de dichter het wonen betreft op de gelovige pelgrim.

5 Welzalig zijn zij die in Uw huis wonen, zij loven U voortdurend. *Sela*

Welzalig: Welgelukzalig (SV) Gelukkig (WV, GZ,) Zalig (NaB); *voortdurend*: immer (NaB, GZ), gedurig (NBV), altijd (GNB).

De Leviëten en priesters ‘wonen’ in het heiligdom, d.w.z. zij zijn er dagelijks en hun liefde voor de tempel uit zich in lofprijzing. Zij zijn rijk bevoorrecht en zielsgelukkig: welzalig. Het verlangen van de dichter gaat daar dan ook naar uit.

---

⁵⁵ Drijvers, Pius, and W. Grossouw, *Over de Psalmen: Een inleiding tot hun betekenis en geest*. 3e dr. (Het Spectrum, 1958), 66.

⁵⁶ David C Mitchell, *The Message of the Psalter: An eschatological programme in the Book of Psalms*. (Sheffield Academic Press, 1997), 192.

De repeterende acclamaties ‘welzalig zijn zij... (5) / welzalig de mens die... (6) / welzalig de mens die... (13) zijn opvallend. Ze benadrukken de gelukkige toestand van de mens die bij God woont.

8 Zij gaan voort van kracht tot kracht, zij zullen verschijnen voor God in Sion.

van kracht tot kracht: onvermoeid (GNB), steeds krachtiger (NBV); *in Sion*: op de Sion (WV);

Van kracht tot kracht voortgaan kan wijzen op het aandoen van versterkte burchten onderweg of op de innerlijke toestand van de pelgrim. Verschijnen: het werkwoord verwijst naar Ex. 23:17 het verschijnen voor het aangezicht van de Heere HEERE. Grossouw: Men verschijnt voor God in Sion: de God der goden wordt gezien op Sion men komt in de tegenwoordigheid van God. Het hoogtepunt wordt bereikt wanneer men in de tempel aankomt waar God woont.⁵⁷ Het feit dat YHWH woont in Jeruzalem (Sion) betekent niet dat mensen die wonen in Hebron of Lachis buiten Gods sfeer of invloed wonen. Juist de pelgrimage naar Jeruzalem herinnert mensen daaraan.⁵⁸

9 HEERE, God van de legermachten, luister naar mijn gebed, neem *het* ter ore, o God van Jakob. *Sela*

luister...Jakob: schenk mij aandacht (GNB), neig uw oor (NaB)

De psalm verspringt van lofprijzen naar bidden, in het bijzonder voor de koning, uw gezalfde (vs. 10); waarschijnlijk een vast onderdeel in het feest van de pelgrims.⁵⁹ De herhaling in het aanroepen van God is kenmerkend voor vele Hebreeuwse psalmteksten; de bijstelling geeft een specifieke titel van de Here God om daarmee zijn macht en majesteit te benadrukken. In het ‘neigen’ of ‘buigen’ wordt de toewending naar de bidder als het ware zichtbaar. Met deze sleuteltekst belijdt de dichter dat hij voor de vervulling van zijn verlangen en al de gunsten die hij aan het zijn in het heiligdom verbindt, afhankelijk is van JHWH.

11 Want één dag in Uw voorhoven is beter dan duizend elders; ik verkoos liever te staan op de drempel van het huis van mijn God dan lang te wonen in de tenten van de goddeloosheid.

drempel: dorpel (SV); ingang (GNB).

Het staan op de drempel kan wijzen op een nederige positie (geen priester, maar lagere positie) of op de houding ‘als ik er maar bij mag zijn’. De tegenstelling korte tijd (één dag) lange tijd (duizend dagen), een hyperbolische stijlfiguur, krijgt een krachtiger vervolg in de werkwoorden ‘staan’; en (lang) ‘wonen’. Uit het perspectief van de Korachieten is deze tekst betekenisvol: zij bevestigen de positie waartoe God hen afgezonderd, uitverkoren heeft, en distantiëren zich van degenen die God niet erkennen, wellicht zelfs van hun voorvader.

---

⁵⁷ Drijvers, *Over de Psalmen*, 68.

⁵⁸ Goldingay, *Psalms Volume 2*, 593.

⁵⁹ Goldingay, *Psalms Volume 2*, 594.

3.5 Exegese Psalm 122

Psalm 122 behoort tot de pelgrimspsalmen 120-134, liederen van opgang. Het tempelverlangen vindt zijn vervulling als de reiziger Jeruzalem binnenkomt. Evenals in Psalm 84 bedient de dichter zich van rijke taal om de indrukken weer te geven die de reisbestemming oproept.

1 Een pelgrimslied van David. Ik ben verblijd, wanneer zij tegen mij zeggen: Wij zullen naar het huis van de HEERE gaan!

pelgrimslied: bedevaartslied (NBG); *opgangenzang* (NaB)

Psalm 122 is een van de vijftien liederen van opgang (120-134), gezongen op weg naar Jeruzalem en deze psalm specifiek bij aankomst in de Godsstad. 'Van David' kan ook gelezen worden als 'voor David'. De opwekking kan aan het begin van de reis zijn, maar ook bij binnenkomst van de stad, een aansporing om meteen naar de tempel te gaan.

Het opschrift van Psalm 122 luidt: '*Een pelgrimslied, van David*', wat suggereert dat David de auteur is.⁶⁰ In deze interpretatie zou de psalm geschreven zijn tijdens of kort na het vestigen van Jeruzalem als politieke en religieuze hoofdstad van Israël. David brengt de ark naar Jeruzalem en heeft plannen voor de bouw van een tempel, wat aansluit bij de geestdrift in de psalm over het "huis van de HEERE" en de eenheid van de stad. Sommige commentatoren, zoals James Boice, stellen dat David de psalm schrijft om zijn vreugde over zijn nieuwe hoofdstad uit te drukken en om liefde en loyaliteit jegens Jeruzalem aan te moedigen als hét centrum van het nationale leven en de eredienst. Het is de plaats van zowel de aardse als de hemelse machthebber. Bij alle overwegingen is duidelijk dat David zich inleeft in de reiziger. Beide interpretaties gaan uit van aanprijzing van Jeruzalem als cultisch centrum.⁶¹

Groenenberg vermoedt dat Psalm 122 vanuit de ballingschap is geschreven op het moment dat de vrijlating door Kores bekend is. Ook Hossfeld betoogt dat de formulering van het huis Gods in de stad Jeruzalem in plaats van de berg Sion als mythische residentie van JHWH wijst op datering na de ballingschap.⁶² De stad Jeruzalem behield in die tijd een bijzondere betekenis voor de in de diaspora levende joden, nl. als cultisch centrum. Kidner beschouwt Psalm 122 als een onderdeel van de pelgrimspsalmen die begint met het heimwee vanuit den vreemde vertolkt in 120. Dit wijst eveneens op datering in of na de ballingschap.⁶³ Dat zou kunnen wijzen op de Tweede

---

⁶⁰ Douma wijst in navolging van Delitzsch het auteurschap van David af omdat ten tijde van zijn koningschap Jeruzalem nog geen imposante stad is en de tempel nog niet is gebouwd. Douma, *Psalmen* 115.

⁶¹ Frank-Lothar Hossfeld and Erich Zenger, *Psalmen 101-150*. (Herder, 2008), 457 en Boice: <https://enduringword.com/bible-commentary/psalm-122>

⁶² Hossfeld, *Psalmen*, 101-50, 458.

⁶³ Derek Kidner, *Psalms 73-150: A Commentary on Books III-V of the Psalms*. (Inter-Varsity Press, 1975), 483.

Tempelperiode waar na de ballingschap de gang naar Jeruzalem en het heiligdom weer gemaakt kan worden.

De oproep om op reis te gaan kan een formule zijn zoals voor iedere pelgrimage werd uitgesproken: vgl. Jes. 2,3: 3 Ze zullen zeggen: 'Kom, laten we naar de berg van de Heer gaan, naar de tempel van de God van Jakob.'⁶⁴ Degenen die de oproep verwachten weten 'het is zover'! ze sluiten zich aan bij de stoet, of ze 'vieren' het moment dat de reizigers aankomen in Jeruzalem. Kraus typeert Ps. 122 als het lied van een individuele zanger die in de nabijheid van het heiligdom gekomen is.⁶⁵

Van bovenstaande overwegingen lijkt mij de gedachte dat het heiligdom in Jeruzalem bij het ontstaan van psalm 122 er is en bereikbaar is voor de pelgrim. De indicatief van vers 1 laat geen twijfel bestaan over de mogelijkheid van opgaan en nergens in de volgende verzen refereert de dichter aan onvervuld verlangen. Sterker: de pelgrim spreekt in het vervolg vanuit de 'aanschouwing'.

2 Onze voeten staan binnen uw poorten, Jeruzalem!

WV: nu staan we dan werkelijk hier.

Jeruzalem als aangesproken stad, is hier gepersonifieerd, vocatief. De pelgrim spreekt op het moment van aankomst na de reis. De overgang van 'gaan' naar 'staan' van reis naar rust is betekenisvol verwoord.

De stad staat model voor het centrum van eenheid en orde. De 'poorten' en 'troon van het huis van David' zijn symbolen van macht, recht en goddelijke orde. De 'muren' en 'paleizen' zijn metaforen voor de geborgenheid die God biedt aan de inwoners van en de pelgrims van Jeruzalem.⁶⁶

3 Jeruzalem is gebouwd als een stad die hecht samengevoegd is.

hecht samengevoegd: in hechte gemeenschap verbonden (WV); wél-verbónden-tezámen.

De stad vormt een eenheid, 'de verschillende delen zijn als draden tot één kleed verweven'.⁶⁷ Deze vergelijking benadrukt dat Jeruzalem letterlijk én symbolisch compact én harmonieus verbonden is: als een sterke stad waar individuen verweven zijn tot één gemeenschap onder God. De schoonheid van de stad wordt bepaald door haar innerlijke kracht.

---

⁶⁴ Kraus, *Theologie der Psalms*, 1015.

⁶⁵ Kraus, *Theologie der Psalms*, 1016.

⁶⁶ Hossfeld, *Psalmen*, 101-150, 462.

⁶⁷ Kingcomments Biblestudies: "zoals bij de tentdoeken in de tabernakel die worden vastgemaakt zodat ze één geheel vormen" <https://biblehub.com/commentaries/king-nl/psalms/122.htm>

4 Daarheen trekken de stammen op, de stammen van de HEERE, naar de ark van de getuigenis van Israël, om de Naam van de HEERE te loven⁶⁸.

NaB: *waarheen de stammen opklimmen*; NaB: *aan Israël is betuigd te danken*; andere vertalingen dan de HSV benadrukken het verplichtend karakter van de viering, lofprijzing: *voorschrift* (NBG), *opdracht* (GNB, *Israëls plicht* (NBV), *hoort men* (WV).

Het voorschrift om op te gaan, wekt geen verzet, maar het opvolgen ervan geeft vreugde. Het fysiek ‘naar boven lopen’ in de letterlijke betekenis vanuit de laagte naar de hoogte, krijgt gestalte door opeenvolging van termen, waardoor de psalm, evenals de andere liederen van Hamaäloth, ook wel ‘het lied van de traptreden’ is genoemd⁶⁹. De plaatsbepalende woorden ‘Jeruzalem’, ‘stammen’, ‘ark’, ‘zetels’, ‘huis’, ‘vrede’, zijn verbonden met werkwoorden als ‘gaan’, ‘staan’, ‘optrekken’. culminerend in ‘zijn’. Dat alles gebeurt en is te vinden in de stad van JHWH, ‘daar’. De bewegende pelgrim komt tot Zijn woonplaats, een huis van rust en recht en vrede. Het getuigenis, de decaloog, ligt in de ark, daar is het recht waar vers 5 over spreekt, op gestoeld. Dat is het wezen van JHWH’s openbaring aan Israël en het teken van Zijn verbond met hen. Het was er eerder dan de fysieke woonplaats in tabernakel of tempel.

5 Want daar staan de zetels van het recht, de zetels van het huis van David.

SV: *stoelen*; GNB: *hier spreken de koningen recht*; NaB: *tronen*.

In Jeruzalem zijn de zetels van het gericht, dáár wordt het recht beoefend, gehandhaafd. ‘Daar kan vrede zijn waar recht is’.⁷⁰

De tekst spreekt over zetels in meervoud wat kan duiden meerdere rechtsstoelen in Jeruzalem of het geheel van de rechtsspraak.⁷¹ De psalm beweegt zich in opklimmende intensiteit, bijvoorbeeld in de beschrijving van Jeruzalem als centrum van aanbidding, rechtsspraak en vrede, naar een climax, parallel aan de letterlijke beweging van gaan naar rust.

6 Bid om vrede voor Jeruzalem, laat het goed gaan met hen die u liefhebben.

WV: *laat uw vrienden daar veilig wonen*; NaB: *welvaart moge er zijn voor wie jou beminnen*

---

⁶⁸ Ralph W Klein. “An advent psalter” in *Currents in Theology and Mission*. Volume 40, nr. 6, (Lutheran School of Theology at Chicago, december 2013, 407). Volgens Klein is dat de harmonie van de stad, nl. de lofprijzing van de gemeenschap: “to the unity of the whole people of God. The usual translations in NRSV and NIV refer somewhat obscurely to Jerusalem’s architectural purpose. Verse 4, on the other hand, reminds worshipers that the central purpose of worship is doxological: we are to give thanks for the name of Yahweh.”

⁶⁹ De benaming ‘lied van traptreden’ (of *lied der opgangen*, *song of ascents*) is de vertaling van de Hebreeuwse titel שִׁיר הַמַּעֲלוֹת – shir ha-ma‘alot.

⁷⁰ Douma, *Psalmen*, 117.

⁷¹ “David’s reign is but an agency of God’s reign, and the purpose of the Davidic administration is to enact the fundamental purpose of God’s rule — justice.” McCann, J. Clinton, *Psalms for Advent*, 12.

De oproep tot gebed gaat uit naar de medereizigers en breder naar allen die Jeruzalem bezoeken en haar goed gezind zijn. Het is, hoewel niet benoemd, een gebed tot JHWH. Paul en Van den Brink kaderen merken op dat het hier niet gaat om de plaats van de Heere, maar om de Heere van die plaats. Gebed om vrede voor Jeruzalem is gebed om een blijvende aanbidingsplaats; zolang er vrede is in de stad, is die toegang gegarandeerd.

7 Laat vrede binnen uw vestingwal zijn, rust in uw burchten.

burchten: paleizen (SV)

De uitgesproken wens vormt de inhoud van het gebed waar vers 6 toe oproept. Vrede en rust gaan hand en hand doelend op een breder verband van voorspoed, overeenkomend met het 'goede' in vs. 9. Vrede is hier nauw verbonden aan de bouwwerken die de vrede verdedigen en bewaken.

8 Omwille van mijn broeders en mijn vrienden spreek ik nu: Vrede zij in u!

Omwille van: uit liefde voor (GNB), *Mijn broeders en mijn vrienden*: mijn familie en bekenden (WV).

Het gaat de dichter om het 'welvaren' van zijn verwanten en vrienden. Als het de stad goed gaat, gaat het hen goed. Niet alleen de plaats van aanbidding is van wezenlijk belang, het is ook een plaats van ontmoeting en communicatie. Kraus merkt bij dit vers op dat Jeruzalem als beeld van gemeenschap nieuwtestamentisch wordt overgezet op de kerk(gemeenschap) waarin 'vriend en broeders' verenigd zijn in Christus volgens Gal. 6.⁷² Dat het woord 'vrede' driemaal achter elkaar wordt genoemd, wijst op het wezenskenmerk van Jeruzalem als stad van vrede. In de stadsnaam, in Gen. 14:28 Salem genoemd klinkt het Hebreeuwse grondwoord 'sjaloom' (שלום). Paul en Van den Brink wijzen de relativering van de gebedsplaats door Jezus in het gesprek met de Samaritaanse vrouw.⁷³

9 Omwille van het huis van de HEERE, onze God, zal ik het goede voor u zoeken.

Omwille van: omwille van de tempel bid ik om voorspoed (WV), GNB: uit liefde voor; NaB: omwille van het huis van de Éne, onze God

---

⁷² Kraus, *Theologie der Psalms*, 1020.

⁷³ "Het gaat niet om de stad, zelfs niet om de fysieke tempel, maar om de heer van de tempel. Hij is niet te vatten in een gebouw, maar kan overal worden aanbeden. Al is de aanbidding niet specifiek aan Jeruzalem verbonden toch verlangt ook Jezus naar de vrede voor de stad." (Luk. 19:42-44). Paul, M.A., Brink, G. van der, *Studiebijbel Oude Testament. Deel 7, Bijbelcommentaar Psalmen*. (Centrum voor Bijbelonderzoek, 2010), 163.

Dit vers suggereert dat de algemene welvaart van de stad van belang is voor het huis van God.⁷⁴ De diepste intentie van het gebed om vrede is de blijvende status van het huis van God, om als plaats van aanbidding en lofprijzing tot zegen te zijn voor de verbondsgemeenschap. Zolang Jeruzalem een sterke vesting is, is de toegang tot de tempel gegarandeerd.⁷⁵ Die kracht van de stad ligt volgens Douma niet zozeer in de torens en burchten maar in de eensgezindheid tussen de bewoners en bezoekers van de stad.⁷⁶ De schoonheid van de stad ligt dan ook ‘binnen in haar’.

Kraus merkt ten slotte op dat de liefde voor Jeruzalem, krachtig afstraalt in psalm 122. Deze zal in bijbels-theologisch perspectief niet op de kerk als institutionele of plaatselijke en sacrale zin overdragen kunnen worden. Verwijzend naar de saamhorige pelgrims stelt hij dat alleen de verzamelde gemeente, alleen de broeders en vrienden die zich verenigd gevonden hebben in de naam van Christus Jezus, het Jeruzalem van het Nieuwe Verbond zijn, het Israël van God.⁷⁷ Boice stelt dat Psalm 122 naast de betrekking op het aardse Jeruzalem, symbolisch op de kerk van toepassing kan zijn volgens Hebr. 12 en de gedachte op het nieuwe Jeruzalem kan richten.⁷⁸ Vele andere verklaarders, waaronder Douma, Groenenberg en Janowski gaan in deze gedachtegang mee en zien Openb. 22 als de ultieme vervulling van het tempelverlangen in God de Almachtige en het Lam van God, Jezus Christus die bij de mensen zullen wonen.⁷⁹

3.6 Samenvatting en conclusie

Het verlangen naar of de liefde voor het heiligdom komt in de bedevaartspsalmen 84 en 122 sterk tot uitdrukking, de nadruk ligt bij beide op de spirituele emotie. De dichter-zanger wil er wel blijvend zijn, in de nabijheid van JHWH, die Hij eert met lofprijzing.

De materiële plaats, de tempel is onlosmakelijk verbonden met de aanwezigheid van JHWH en Zijn ‘verschijnen en spreken’. Dat gegeven bepaalt ook de geestdrift om op te gaan naar Jeruzalem die vanwege die presentie de Godsstad wordt genoemd. Hunkert de dichter in Psalm 84 naar het heiligdom waar hij hoog van opgeeft, in Psalm 122 komt hij er werkelijk aan en beschrijft hij vooral de stad in superlatieven omwille van het Godshuis. De ervaring die hij daar opdoet is uniek omdat de vrede en het recht de pijlers zijn en het hart van Gods wil voor de wereld.⁸⁰ Sion brengt het hart van de gelovigen in vervoering tot vandaag de dag.

---

⁷⁴ G. Grogan, *Psalms*. (William B. Eerdmans Pub. Co., 2008), 201.

⁷⁵ Paul, *Studiebijbel Deel 7, Psalmen* 163.

⁷⁶ Douma, *Psalmen*, 119.

⁷⁷ Kraus, *Theologie der Psalms*, 120.

⁷⁸ Boice, James Montgomery. *Psalms: [An Expository Commentary]*. Volume 3, Psalm 107-150. (Pbk. ed. Baker Books, 1998), 1083-1087.

⁷⁹ Openb. 21:22

⁸⁰ McCann, *Psalms for Advent*, 12.

Uit de globale inventarisatie van de kernwoorden heiligdom en verlangen in de psalmen kan geconcludeerd worden dat

- het heiligdom veelvuldig in de psalmen bezongen wordt en onder verschillende benamingen voorkomt. Daarvan is 'Sion' uiteindelijk de krachtigste term die JHWH's presentie onder de mensen vertolkt. Zowel in de Joodse als christelijke traditie leeft het voort als krachtig symbool en als teken van Gods aanwezigheid.⁸¹
- de trouw van God verbonden is aan Zijn woning in het midden van Zijn volk maar niet automatisch of magisch, er zijn immers ook psalmen die over de verwoesting van het heiligdom gaan. Het verbond vraagt van het volk ook antwoord in een aan Hem gewijd leven van trouw en gehoorzaamheid.
- verschillende uitleggers de onveranderlijkheid van Gods belofte in de geestelijke nabijheid meer accentueren dan in de letterlijke plaatsbepaling van de tempel te Jeruzalem. Ze betrekken die op de vervulling in de heilshistorische lijn via het huis van David in de komst van de Messias.
- het verlangen in de Psalmen een wezenlijk motief is.
- het verlangen altijd een object heeft en in veel gevallen is dat het heiligdom en de plaats waar zich dat bevindt, Jeruzalem; ten diepste richt het verlangen zich op JHWH.
- in de lyriek van het Psalter het verlangen vaak hartstochtelijk wordt geuit, gericht op God en Zijn heil, hulp en vrede zoals die eerder ervaren zijn en dat het verlangen zich uitstrekt naar de toekomst waar men de ellende achter zich kan laten en leeft in gemeenschap met God.

Duidelijk is geworden dat het verlangen naar JHWH in het Psalter vaak samenvalt met het verlangen naar het heiligdom om Hem daar te ontmoeten, Zijn aanwezigheid te ervaren.

Psalm 84 stelt het 'wonen bij God' als het hoogste goed: beter kan een mens het niet hebben. Daarvoor is de woning, het huis van God hier op aarde van wezenlijk belang: het is het heiligdom dat door en voor de offerdienst toegankelijk is. Het hart van de dichter gaat ernaar uit, zijn 'genegenheên branden'⁸² om daar in de aanwezigheid van de levende God te zijn en Hem lof te zingen. Het gaat in de psalm naar een climax: van 'verlangen' naar het 'zijn' en zelfs 'wonen' bij de altaren . In dat perspectief ontvangen de pelgrims 'kracht' 'voort te gaan' en (weer) in 'Sion te

---

⁸¹ Tucker, *Inleiding*, 7.

⁸² Woordgroep uit Psalmberijming 1773: Genegenheên is een archaïsche woordvorm die affectie uitdrukt, sympathie, liefde, geneigdheid.

verschijnen'. Daarmee past psalm 84 optimaal bij de eerdere constatering dat het verlangen naar het heiligdom het grondmotief is en deze fysieke plaats het teken is voor de aanwezigheid van JHWH. De woorden die eraan gegeven zijn, zijn emotioneel geladen en vertolken het hunkerend verlangen dat ook in Psalm 27, 42 en 63 uitgezongen wordt.

Psalm 122 is uniek tussen de pelgrimspsalmen omdat het prominente aandacht voor de stad Jeruzalem vraagt. De pelgrim geeft uiting aan zijn vreugde bij binnenkomst,⁸³ overweldigd door de indrukken die de stad op hem maakt.⁸⁴ Ze vormt één geheel met haar huizen, muren, poorten en grendels. De indrukwekkende bouw is voor de reiziger symbool van de macht van Israëls God. De reiziger is niet alleen, want hij heeft gehoor gegeven aan de oproep van de groep, de stam, die de reis onderneemt. De pelgrims en de bewoners vormen op zichzelf ook een eenheid, een gemeenschap die deelt in de vrede van Jeruzalem, vanwege het heiligdom dat binnen zijn poorten is. Door de typering van lofzang op Jeruzalem, komt de stad niet alleen als cultisch centrum naar voren maar ook als ideaalgemeenschap van vrede en recht. De redengeving daarvoor ligt in de aanwezigheid van het huis Gods, de aanwezigheid van JHWH te midden van Zijn volk.

Voor dit onderzoek is de vaststelling van belang dat het heiligdom in het Psalter met verschillende kernwoorden wordt aangeduid en af en toe metaforisch is gebruikt, echter zeker in de psalmen 84 en 122 is primair de concrete plaats en de fysieke tabernakel of tempel bedoeld, voor de oorspronkelijke dichter(s) een levende realiteit. Het verlangen naar die specifieke plaats speelt in beide psalmen een rol van betekenis: in psalm 84 is de hunkering naar het Godshuis tastbaar en in psalm 122 de vreugde van de vervulde wens.

Tegelijk is duidelijk dat de symboliek van Gods concreet ervaren nabijheid in de tempel(dienst) staat voor een geestelijke werkelijkheid die tijd en plaats overstijgt. Daarom is het nuttig na te gaan hoe in de eerste eeuwen van de jaartelling, na de verwoesting van Jeruzalem en de tempel, Joodse rabbijnen en christelijke kerkvaders invulling gaven aan het tempelverlangen in psalm 84 en 122. Over dat onderzoek gaan de volgende hoofdstukken.

---

⁸³ Paul, *Studiebijbel, Deel 7*, 157. Paul geeft aan dat deze psalm ook bij vertrek gezongen zou kunnen zijn.

Hoofdstuk 4 - Psalm 84 en 122 in de (vroeg)Joodse traditie

4.1 Inleiding

Na de verwoesting van de tempel in 70 n. Chr. door de Romeinen is er geen opgang meer naar Jeruzalem voor de grote Joodse feesten. De Joden hebben hun verbinding aan en de liefde voor de Thora en de tempel in de diaspora meegenomen én in de synagogen gevierd in het besef dat ze leven buiten het land van de belofte. In dit hoofdstuk ga ik na hoe het heiligdom voortleeft in de uitoefening van de Joodse religie in de diaspora, welke plaats de psalmen 84 en 122 hebben in de liturgie van de synagoge en hoe de exegese luidt in de Joodse traditie. Voor het laatste onderdeel gebruik ik voornamelijk het commentaar van Rashi: **Rabbi Sjloomo Jitschaki** (1040-1105) de Radak: **Rabbi David Kimchi** (1160-1235)⁸⁵ en de Midrasj Tehillim.

4.2 Van tempel naar synagoge

In het jaar 70 wordt de tempel in Jeruzalem door de Romeinen onder leiding van Titus verwoest. Joden en christenen vluchten en overal waar ze zich vestigen vormen ze, zij het soms kleine, gemeenschappen. De verstrooiing houdt verspreiding in, maar daar waar vluchtelingen elkaar vinden is de uitoefening van hun religie een krachtig teken van hun identiteit. Dat gebeurde al op kleinere schaal voor 70 waar Joden na de Babylonische ballingschap niet allen terugkeerden of zich vestigden in de omringende landen door economische motieven.

In veel rabbijnse teksten is er een verband tussen de tempel in Jeruzalem en de synagoge. De opvatting is dat in tijden waarin er geen ‘echte’ fysieke Tempel in Jeruzalem staat, de synagoge de plaats van de Tempel overneemt.⁸⁶ Elke Joodse gemeenschap ziet het op grond van het gebod in de Thora als haar plicht een synagoge of leerhuis te bouwen. Dat het inderdaad om een heilige plaats gaat, bewijst de toekomstverwachting van ‘de’ Joodse gelovige die leert dat de heilige ruimtes van de synagoge bij de te bouwen Derde Tempel zullen worden gevoegd.⁸⁷

Ook in het verwijderd zijn van Jeruzalem verbindt de rabbijnse exegese het contact tussen God en Israël dus opnieuw aan een concrete, zichtbare ruimte: het is de plaats waar de heilige rollen van

---

⁸⁵ Commentaar van deze rabbijnen uit de Middeleeuwen op de psalmen is volledig, beschikbaar en gezaghebbend, vandaar mijn keuze. Uit de eerste eeuwen van de jaartelling is gebruikgemaakt van de Midrasj Tehillim die vers-voor-vers commentaar geeft op de beide psalmen 84 en 122.

⁸⁶ Opmerkelijk: de opdracht tot het bouwen van synagogen ontbreekt in de Tenach. “De synagoge werd een Jeruzalem in ballingschap, het huis van het Joodse hart. Ze is een verheven uitdrukking van het monotheïsme: overal waar we samenkomen en ons hart naar de hemel richten kan de goddelijke aanwezigheid worden gevonden – want God is overal.” Sacks, *Exodus*, 184.

⁸⁷ idem

de thora, de kern van het Joodse geloof, in de ark worden bewaard. En hoewel de synagoge slechts een aspect vertegenwoordigt van de echte Tempel, wordt hij in de Joodse traditie wel “een klein heiligdom” genoemd.⁸⁸

Zo is in de geschiedenis van het Joodse volk en zijn zichtbare dienst aan JHWH een duidelijke ontwikkeling merkbaar: in Genesis 8 wordt door Noach na de zondvloed een altaar gebouwd, wat terugkomt bij de aartsvaders. In Exodus 25 krijgt Mozes na de uittocht uit Egypte de opdracht een tabernakel, een tentwoning te bouwen, opgevolgd door een stenen huis in 1 Kon. 6, de tempel van Salomo. Na de verwoesting van de tweede tempel in 70 n. Chr. is er de opkomst van de synagoge in de diaspora (‘het kleine heiligdom’)⁸⁹ en ten slotte de godsdienstoefening in het eigen (woon)huis: het Joodse huis en het leven daarin wordt gepresenteerd als een symbolische tempel, met de tafel als symbolisch altaar, het openbaar gebed als graanoffer. Het huis wedijvert met de synagoge en de tempel als een heilige plaats.⁹⁰ Dat bevestigen verschillende termen en rituelen.

Mizrach is een term ter aanduiding van de oostelijke gebedsrichting,⁹¹ die herinnert aan de tempel in Jeruzalem. Het handenwassen na het opstaan en voor het eten verwijst naar de reiniging van de priesters in de Tempel.⁹² Echter de grootste gemeenschappelijkheid tussen tempel en synagoge is gelegen in hun relatie tot de Thora.⁹³ De heilige boekrollen worden bewaard in de aron ha-kodesj (heilige ark), aan de kant van Jeruzalem. Als de ark voor de lezing van de boekrollen wordt geopend, staat de gemeente op. Door de aanwezigheid van de Thora is de synagoge in een heilige ruimte, ze symboliseert de aanwezigheid van JHWH.⁹⁴

In de synagogale liturgie die zich na ’70 ontwikkelt, bidt de Joodse gelovige JHWH zijn aanwezigheid te vernieuwen, de verbinding met zijn volk te herstellen, en onder het beding van de zegen hem terug te brengen in zijn land waar hij opnieuw zal leven op een onafhankelijke en veilige manier geleid en beschermd door JHWH. Dat kan met recht het ‘oerverlangen’ van de Joodse gelovige in de diaspora worden genoemd. Die gebeden in de synagogen gelden als vervangers voor

---

⁸⁸ L. Mock ‘De synagoge als heilige ruimte’ in *Interpretatie* oktober 2009, 31.

⁸⁹ Rashi komt tot die benaming in zijn commentaar bij Ezechiël 16:11 “Zeg daarom: Zo zegt de Heere HEERE: Hoewel Ik hen ver weggedreven heb onder de heidenvolken en hoewel Ik hen in de landen verspreid heb, toch zal Ik voor hen een heiligdom zijn, *hoe kort ook*, in de landen waarin zij gekomen zijn.”

⁹⁰ Marx, *Presentie van de verwoeste tempel*, 92-95.

⁹¹ *Mizrach* betekent *oosten*, maar draagt bijbels gezien vaak de diepere betekenis van het opgaan van licht, leven en Gods heilzame tegenwoordigheid.

⁹² Clines, *Genres*, 31.

⁹³ L. Doering, *Juäism at the turn of the era* Pre-print version; published version of the article as Chapter Thirty-Seven in K. J. Dell (ed.), *The Biblical World*, Second Edition (Routledge, 2022) 681–704.

⁹⁴ De tempel en de grond waarop die stond zijn in het jodendom heilig, maar de synagoge is dat niet. Wel de handelingen die er plaatsvinden en de voorwerpen die er bewaard worden (thorarollen, gebedenboeken), deze maken de synagoge tot een heiligdom.

de zichtbare offers: ze vormen de offers van de lippen in plaats van die van stieren.⁹⁵ Het zijn in de opvatting van vele Joodse gelovigen slechts tijdelijke vervangers. Rituelen hielden de herinnering levend, tegelijk was er herinterpretatie van de rituelen en het ontwikkelen van de synagoge tot zelfstandige eenheid.

Rabbi Dalia Marx stelt in de ontmoeting en het gesprek van Joodse en christelijke theologen tussen 2010 en 2015⁹⁶ dat de verlangens naar het herstel van de prominente plaats van eredienst in de tempel een onafscheidelijk bestanddeel vormen van het brede verlangen naar Jeruzalem en de terugkeer naar Sion.⁹⁷ De vraag of het verlangen in de Babylonische ballingschap intenser was dan in de diaspora na '70 is moeilijk te beantwoorden. Ze verschilt per stroming in het Jodendom van concrete verwachting van een Derde Tempel met daaraan gekoppeld de Messiasregering naar spirituele beleving van vrede en harmonie tussen mensen.⁹⁸

De kern uit al die verschillende opvattingen is onomstreden:

- De tempel is nog steeds belangrijk symbool in het jodendom. De liturgie herinnert eraan evenals de oriëntatie van elke synagoge ter wereld op Jeruzalem.
- De ontbrekende tempel in Jeruzalem blijft symbool van een wereld, die nog onvolkomen is.⁹⁹ Het vormt een herinnering aan de schepping (volmaakt geheel) en tegelijk een vooruitblik naar het eschaton.¹⁰⁰
- De synagoge en het Joodse woonhuis¹⁰¹ zijn ruimtes die als tijdelijke vervangers van de tempel kleine, heilige of symbolische ruimtes fungeren.

Marx vraagt zich af hoe een volk kan overleven zonder wat eens haar kloppende hart was.¹⁰² Sterker nog: de tempel wordt in de Joodse traditie gezien als “de navel (het brandpunt) van de navel (Jeruzalem) van de wereld.”¹⁰³ Ehrlich stelt dat rituelen de herinnering aan de tempel juist

---

⁹⁵ Marx, *Presentie van de verwoeste tempel*, 93-95.

⁹⁶ Tucker *Inleiding* 7-12. in *Hoe zullen we Hem ontmoeten? Joden en Christenen in gesprek over het verlies van de tempel*, onder redactie van S. Tucker, Shlomo, en M.C. Mulder. (Uitgeverij Amphora Books, 2015)

⁹⁷ Marx, *Presentie van de verwoeste tempel*, 85.

⁹⁸ Het concreet religieuze verlangen naar een derde tempel is het krachtigst en meest letterlijk in (delen van) het orthodoxe en religieus-zionistische Jodendom. Er zijn zelfs voorbereidingen getroffen voor een herstelde offerdienst. Andere stromingen zijn meer gematigd, wijzen herbouw theologisch af, en vullen het begrip ‘tempel’ metaforisch in als Gods nabijheid, terwijl seculiere Joden de tempel vooral door een politieke bril bekijken en als nationaal symbool zien.

⁹⁹ Marcie Lenk, ‘Het verlies van de tempel in het Jodendom en het Vroege Christendom’ in, *Hoe zullen we Hem ontmoeten? Joden en Christenen in gesprek over het verlies van de tempel*, onder redactie van S. Tucker, and M.C. Mulder. (Uitgeverij Amphora Books, 2015), 46.

¹⁰⁰ Doering, *Judaism*, 13.

¹⁰¹ Marx, *Presentie van de verwoeste tempel*, 92.

¹⁰² Marx, *Presentie van de verwoeste tempel*, 84.

¹⁰³ Marx, *Presentie van de verwoeste tempel*, 85.

levend houden en constateert dat een herinterpretatie van de rituelen en de ontwikkeling van de van synagoge tot zelfstandige eenheid. In de opvatting van de Joden gelovigen werd daardoor de Bijbelse beschrijving van Israël als een koninkrijk van priesters gerealiseerd. (Exodus 19:6)¹⁰⁴

4.3 Tempelverlangen in liturgie

Het antwoord op de vraag naar hoe het Joodse volk in de diaspora de herinnering naar de tempel levend houdt, ligt voor een deel in het cultiveren van het verlangen in de Joodse liturgie waarin vaak verwezen wordt naar de toekomstige herbouw van de tempel. Immers wat in woorden wordt uitgedrukt geeft stem aan het verlangen en zorgt ervoor dat de stad Jeruzalem en haar tempel in het bewustzijn aanwezig blijven. Daarbij spelen psalmen en andere poëtische teksten in de synagogediensten een belangrijke rol. Het zingen of reciteren van psalmen kan responsoriaal zijn, waarbij een voorzanger (chazan) leidt en de gemeente antwoordt. De gelovigen worden op die manier betrokken in de liedcultuur waarin de historie van het Joodse volk en de heilige plaatsen benoemd worden. In de dagelijkse gebeden nemen Psalmen steeds meer een vaste plaats in.¹⁰⁵ De liturgie is in de eerste eeuwen nog niet volledig gestandaardiseerd maar is volop in ontwikkeling en er bestaan regionale variaties. In de Babylonische en Palestijnse Joodse gemeenschappen groeien verschillende liturgische tradities.

Voor zover bekend zijn Psalm 84 en 122 in de eerste eeuw in de liturgische context niet aanwezig (zoals de Levitische psalmen) en ze hebben geen reguliere plaats in synagogediensten, zelfs niet als onderdeel van het Hallel of Pesukei D'zimra (dagelijkse lofliederen). Pas in latere eeuwen nemen rabbijnen psalmen zoals Psalm 84 op in vaste gebedsvormen. Sommige Mizrahi-gemeenschappen¹⁰⁶ nemen hem integraal op in de middagdienst van de sjabbat-mincha¹⁰⁷ en in de gebedscyclus *Ashrei*, waarbij Psalm 145 centraal staat die drie keer per dag gebeden wordt. Vers 5 "Welzalig die in uw huis wonen" vormt daarin een klein, maar betekenisvol onderdeel, evenals vers 13 "HEERE van de legermachten, welzalig de mens die op U vertrouwt".¹⁰⁸

---

¹⁰⁴Ehrlich, Carl S. *Jodendom: Oorsprong, geloof, gebruiken, heilige teksten, gewijde plaatsen*. (Librero, 2004), 73.

¹⁰⁵ "It was in the late Second Temple period, for example, that for the first time we begin to see the development of fixed daily prayers; we see, too, that psalms, through the process of scripturalization, were being read in new and creative ways, both in liturgical and non-liturgical contexts." Pajunen, Mika S., and Jeremy Penner. *Functions of Psalms and Prayers in the Late Second Temple Period*. (De Gruyter, 2017), 3. <https://doi.org/10.1515/9783110449266>

¹⁰⁶ Joden die door de diaspora voornamelijk in Aziatische landen en Noord-Afrikaanse landen wonen.

¹⁰⁷ Robert E. Wallace, (2011). "The Narrative Effect of Psalms 84–89". *The Journal of Hebrew Scriptures*, 11. <https://doi.org/10.5508/jhs.2011.v11.a10>,

¹⁰⁸ Rabbijn SB Gershuny, <https://www.sefaria.org/sheets/558495.4?lang=bi&with=all&lang2=en>

Door het eerste citaat komt de historische verbinding van de Joodse gelovigen met de tempel tot uiting, in het tweede de relatie met JHWH. Beide noties liggen in de liturgie verankerd en leven sterk in het Joods bewustzijn.

4.3 Joods commentaar bij psalm 84

Van Solomon ben Isaac (Rashi), de invloedrijke rabbi uit de 11^e eeuw is vers-voor-verscommentaar beschikbaar op psalm 84. Hij staat bekend om de letterlijke uitleg van de tekst waarmee zijn uitleg een tegenhanger vormt van de allegorische benadering. In zijn (gedwongen) verdediging tegen christelijke geleerden legt hij de psalmen minder messiaans uit dan zij deden of doen.

Uit de Midrasj Tehillim op Psalm 84, de rabbijnse methode van Bijbeluitleg waarbij naar een diepere betekenis wordt gezocht, zijn in onderstaande exegese ook quotes opgenomen.¹⁰⁹

1 Voor de koorleider, op 'De Gittith'; een psalm, van de zonen van Korach.

2 Hoe geliefd en dierbaar zijn *uw verblijfplaatsen*.

geliefd: Rashi gaat uit van het gevoel van de gelovigen;¹¹⁰ Midrash Aggadah spreekt van de Tempel wanneer die is gebouwd.

3 Mijn ziel verlangt, ja, bezwijkt zelfs van verlangen naar de voorhoven van de HEERE; mijn hart en mijn lichaam roepen het uit tot de levende God

Verlangt ... naar de voorhoven: Rashi legt het verlangen naar de tempel uit vanuit het gemis nadat deze verwoest is. Hij vergelijkt de intensiteit van het verlangen met dat van David naar zijn zoon Absalom in 2 Sam. 13:39. Dit lied wordt volgens hem in de ballingschap gezongen. *Mijn hart ... levende God*: moge mijn hart en mijn lichaam zich verheugen / bidden over dit verlangen.

4 Zelfs vindt de mus een huis en de zwaluw haar nest, waarin zij haar jongen legt: bij Uw altaren, HEERE van de legermachten, mijn Koning en mijn God.

Zelfs ... nest: ook een vogel heeft een nest gevonden; de vogel symboliseert de volksvergadering, de natie Israël. Rubin: zelfs de vogels weten waar ze moeten zijn!

5 Gelukkig wie in Uw huis wonen, en nog U loven.

Gelukkig ... wonen: degenen die werkelijk in het huis van God verblijven, doen dat niet louter lichamelijk, maar spiritueel; *en nog U loven*: voortdurende lof.

---

¹⁰⁹ Voor de weergave van het commentaar is gekozen voor dezelfde vormgeving als in de paragrafen 3.4 en 3.5.

¹¹⁰ <https://mens-en-samenleving.infonu.nl/religie/199104-tehilliem-psalm-84-o-een-joodse-uitleg.html#toelichting-op-psalm-84-van-rabbi-yitzchok-rubin>.

6 Welzalig de mens van wie de kracht in U is– in hun hart zijn de gebaande wegen

kracht: betekent hier vertrouwen op God (U bent zijn kracht, sterkte)¹¹¹ *In hun hart ... wegen*: zij overwegen in hun hart de weg naar God, om ‘hun weg te effenen / recht te maken’.

7 Gaan zij door het dal van de moerbeibomen dan maken zij God tot hun bron; ook zal de regen hen overvloedig bedekken.

dal van de moerbeibomen: dal van gewezen of tranen wordt uitgelegd als een beproeving en zuivering; degenen die zondigen ervaren lijden en boetedoening.

8 Zij gaan voort van kracht tot kracht, zij zullen verschijnen voor God in Sion.

van kracht tot kracht: degenen die op God vertrouwen, groeien in hun spirituele sterkte: van macht naar macht of van gastheer tot gastheer: van de studiezaal tot de synagoge. *verschijnen voor God in Sion*: Rashi neemt dit zowel letterlijk als spiritueel: de pelgrims of rechtvaardigen stijgen op naar God in Sion.

9 HEERE, God van de legermachten, luister naar mijn gebed, neem het ter ore, o God van Jakob.
Sela

luister naar mijn gebed: om uw huis te bouwen. Rashi koppelt dit gebed aan het collectieve verlangen van het Joodse volk naar herstel van de tempel.

10 O God, ons schild, zie en aanschouw het aangezicht van Uw gezalfde.

ons schild: het huis van de HEER (de tempel) dat ons beschermt. *aanschouw het aangezicht van Uw gezalfde*: David (of de Messias): God moet zien naar de inspanning van zijn gezalfde.

11 Want één dag in Uw voorhoven is beter dan duizend elders; ik verkoos liever te staan op de drempel van het huis van mijn God dan lang te wonen in de tenten van de goddeloosheid.

Want één dag ... duizend elders: hij benadrukt de enorme spirituele waarde van zelfs één dag dicht bij God. *ik verkoos ... huis van mijn God*: ik zal hangen rond / verblijven op de rand van de poort of op de drempel is symbolisch voor nederigheid en toewijding. *tenten van de goddelozen*: verblijven bij de onrechtvaardigen of rustig te wonen in de tenten van de slechte Ezau, om zich daar te hechten.

12 Want God, de HEERE, is een zon en een schild, de HEERE zal genade en eer geven, Hij zal het goede niet onthouden aan hen die in oprechtheid hun weg gaan.

---

¹¹¹ Psalm 18:2 Hij zei: Ik heb U hartelijk lief, Heere mijn Sterkte. Psalm 22: 20 Maar U, Heere, blijf niet ver weg; mijn sterkte, kom mij spoedig te hulp.

zon: letterlijk of figuurlijk licht: God verlicht Zijn volk. *schild*: verdedigend schild: God beschermt Zijn volk.

13 HEERE van de legermachten, welzalig de mens die op U vertrouwt.

Welzalig ... vertrouwt: het vertrouwen op God (bitachon) is de kern van de zegen: wie zijn vertrouwen in God stelt, is gezegend.

4.4 Joods commentaar bij psalm 122

Talmoed en Midrasj schrijven psalm 122 toe aan David.¹¹²

1 Ik verheugde mij toen zij mij zeiden: wij zullen gaan naar het Huis van Hashem.”

Rashi: David verheugt zich, niet voor zichzelf, maar omdat het volk verlangt naar Avodat Hashem (de dienst van JHWH).¹¹³ Dit komt overeen met wat de Midrasj zegt bij dit vers: David zag profetisch hoe toekomstige generaties willen opgaan. Het volk zegt *niet* ‘we moeten gaan’, maar ‘we willen gaan’. De vreugde komt uit vrijwillige heiligheid of heilige vrijwilligheid, zoals het is bij geliefden die ernaar verlangen elkaar te ontmoeten. De vreugde van David vergelijkt de Midrasj met engelen die zingen als het volk optrekt naar het heiligdom.

2 Onze voeten staan binnen uw poorten, Jeruzalem.

Midrasj: hun voeten waren moe van de klim, maar binnen de poorten werden zij gedragen of: Engelen vergezelden hen *tot* de poorten, maar in de poorten nam de Sjechina (de aanwezige JHWH in zijn tempel) hen over. Radak: men voelt zich geestelijk stevig en vast zodra men binnen Jeruzalem is.¹¹⁴

3 Jeruzalem, gebouwd als stad die samengevoegd is.”

Rashi: Jeruzalem is de stad die iedereen samenbrengt, niet alleen letterlijk maar ook geestelijk. Midrasj: Jeruzalem “bindt” vijanden tot vrede, en bindt Israël tot eenheid. In Jeruzalem is geen stam, geen rang, geen strijd, iedereen is broeder. Midrasj: de bovenstad en benedenstad vormen een geheel. Er is volgens de Midrasj een *Jeruzalem beneden* en een *Jeruzalem boven* (hemels Jeruzalem): wanneer de pelgrim binnentreedt, verenigen hemel en aarde zich.

---

¹¹² Talmoed, Pesachim 117a – bespreekt Davids auteurschap van psalmen en behandelt “leDavid” als auteursaanwijzing.

¹¹³ Rashi zegt bij vers 1: “I heard people saying: “When will that old man die, and his son Solomon reign and build the Temple, and we shall go up on the festival pilgrimages?” And I am happy.”

¹¹⁴ Van Psalm 122 is naast de exegese van Rashi ook uitleg van rabbijn Radak beschikbaar:

<https://www.sefaria.org/Psalms.122.5?lang=bi&with=Radak&lang2=en>

4 waarheen de stammen optrekken, de stammen van JHWH.

Midrasj Tehillim: zelfs stammen die onderling ruzie hadden, stonden zij aan zij in de Tempel. Halachische betekenis: iedere stam had plicht om op te gaan (*aliya la-regel*).

5 Daar staan de tronen van rechtspraak...”

Midrasj: de tempelstad was de plaats van ultieme rechtspraak; wanneer het volk ruzie had, kozen zij niet voor zwaarden, maar voor rechtspraak. De tempel maakte harten vredig, daarom eindigden rechtszaken vaak in verzoening. Ook het Sanhedrin zetelde in Jeruzalem, het was dus zowel spiritueel als juridisch centrum.

6 Bidt om vrede voor Jeruzalem.

Vrede = *shalom* = lichamelijke rust, geestelijke rust, politieke rust. Rashi: vrede voor Jeruzalem is vrede voor het hele volk. Radak: vrede van Jeruzalem betekent vrede tussen de broeders van Israël. Midrasj: Jeruzalem is de plaats waar *vrede geboren wordt*. Zolang Jeruzalem vrede heeft, heeft de wereld vrede.

Het gebed om vrede voor Jeruzalem is het gebed voor de Messiaanse tijd. Daarom eindigt David met gebed om: vrede voor de stad, vrede voor het volk en vrede voor de wereld.

7 Laat vrede binnen uw vestingwal zijn, rust in uw burchten.

8 Om mijn broeders en vrienden zal ik zeggen: vrede zij in u

9 Omwille van het huis van de HEERE, onze God, zal ik het goede voor u zoeken.

4.5 Conclusie

De diaspora heeft de Joodse gelovige verwijderd van het oorspronkelijk heiligdom, maar de dienst aan JHWH, de liefde voor de thora en het verlangen naar Jeruzalem werden door en in de synagogen levend gehouden. De psalmen hadden een veelzijdige en centrale plaats in de synagogediensten van de eerste eeuwen. Ze werden gebruikt om God te loven, dankbaarheid te tonen, boete te doen, en de gemeenschap bij elkaar te houden. Hoewel de precieze uitvoering en selectie van psalmen varieerden, bleven ze een verbindende schakel tussen de synagogedienst en de tempeltraditie. Hun rijke poëtische en spirituele inhoud maakte hen bij uitstek geschikt voor de liturgische praktijk. Psalm 84 en 122, twee psalmen die het tempelverlangen levend houden, hebben daarin formeel slechts een marginale plaats, het thema van beide psalmen ‘verlangen naar en vreugde om Jeruzalem’ des te meer. In de publieke vieringen is Psalm 122 als loflied op Jeruzalem een belangrijk onderdeel.

De Joodse uitleg van beide psalmen stelt de gedachte centraal dat het huis van God de drijfveer is van het verlangen van de pelgrim, omdat hij weet dat het grootste geluk ligt in het wonen in Gods huis. Lichamelijk en spiritueel leven in Gods nabijheid vormt ervaart hij als een eenheid. Jeruzalem, zo expliciet centraal gesteld in Psalm 122, is de verbindende factor voor het volk, in die stad komen hemel en aarde samen en de vrede die in haar wordt gevonden, is de vrede van de wereld.

Door de diaspora leven rond het jaar 1000 veel Joden in Europa. Hun rabbijnen dragen fundamenteel bij aan de uitleg van de psalmen. Door apostelen uit hetzelfde Joodse volk komt ook het evangelie van Jezus Christus over de grenzen van Azië naar Europa. De vraag is hoe de (Vroege) Kerk die dan ontstaat en die de geschriften van de Tenach leest, welke betekenis zij geeft aan de psalmen en met name 84 en 122 die voor dit onderzoek van belang zijn. Verschilt de uitleg wezenlijk van de Joodse? In het volgende hoofdstuk ga ik daar nader op in.

Hoofdstuk 5 - Psalm 84 en 122 in de traditie van de (Vroege) Kerk

5.1 Inleiding

De psalmen zijn in de Vroege Kerk en in de Middeleeuwen zeer populair en de kerk van de Reformatie heeft die belangstelling in stand gehouden. Het accent in dit hoofdstuk ligt op de Vroege Kerk. Er is een grote verzameling aan commentaren van de hand van de kerkvaders beschikbaar.¹¹⁵ waarin de verklaringen van psalm 84 en 122 te vinden zijn. Achtereenvolgens komen de kernpunten over verlangen en heiligdom in de uitleg van Origenes, Hilarius van Poitiers, Augustinus en Cassiodorus aan de orde. De keuze voor deze kerkvaders houdt verband met hun grote invloed op de theologie van de Vroege Kerk en de Middeleeuwen. Dat laatst illustreer ik aan de hand van de bespreking van Lombardus' uitleg. Deze bisschop van Parijs draagt met zijn *Sententiën* het gedachtegoed van de kerkvaders de Middeleeuwen in en legt daarmee een systematische basis onder de theologiebeoefening. Ten slotte betrek ik de uitleg van reformator Johannes Calvijn uit de 16^e eeuw bij dit onderzoek om vast te stellen of en in hoeverre de invloed van de Vroege Kerk op zijn verklaring aantoonbaar is.

Het hoofdstuk besluit met een samenvatting en conclusie.

5.2 Origenes (185-253/254)

Origenes is een van de eerste christelijke exegeten die de Psalmen allegorisch uitlegt. Als opvolger van zijn leermeester Clemens van Alexandrië¹¹⁶ en in het spoor van de Joodse filosoof Philo¹¹⁷ bouwt hij de theologie die inhoudt dat de letterlijke tekst van de Bijbel ondergeschikt is aan de geestelijke betekenis, verder uit. Daardoor komt de Alexandrijnse school bekend te staan als het centrum van de allegorische Bijbeluitleg.¹¹⁸

In zijn interpretatie (vooral in zijn homilieën over de Psalmen, (waarvan slechts fragmenten bewaard zijn), ziet hij Psalm 84 als een uitdrukking van het verlangen van de ziel naar God, met de tempel als symbool van de hemelse woonplaats of als het Lichaam van Christus (de Kerk). De bedevaart naar Sion vat hij geestelijk op als de reis van de ziel naar God. 'Hoe lieflijk zijn Uw woningen' (vs. 2) interpreteert hij als een verlangen naar het hemelse Jeruzalem.

---

¹¹⁵ Daley, *Is Patristic Exegesis Still Usable?* 204.

¹¹⁶ ±125/150 – 215, leider van de School van Alexandrië

¹¹⁷ 20 v. Chr. – 50 na Chr. Hij benadert het Oude Testament op een allegorische manier, daarbij beïnvloed door de Griekse wijsgeren die hetzelfde deden met de geschriften van Homerus.

¹¹⁸ <https://www.purebibleforum.com/index.php?threads/origen-on-psalm-123-122-in-lxx.789/>

In de uitleg van psalm 122 is Jeruzalem volgens Origenes een op een het hemelse Jeruzalem. De letterlijke gang van een volk naar een stad ‘vertaalt’ hij met de ziel in een staat van contemplatie, of hij betreft ze op de Kerk. De interpretatie is vergelijkbaar met die van Psalm 84: de bedevaart is de geestelijke reis van de ziel naar God. Origenes ziet in de oproep “Laten we naar het huis van de HEER gaan” een uitnodiging tot innerlijke bekering en gemeenschap met God in Christus.¹¹⁹

De letterlijke tempel is in Origenes’ uitleg uit beeld verdwenen. Het verlangen van de gelovige is gericht op de vereniging met God, het leven met Christus.

5.3 Hilarius van Poitiers (ca. 315-367)

In de lijn van allegorese staat ook Hilarius van Poitiers, die gezien wordt als een van de belangrijkste theologen van het Westen in de 4^e eeuw. Het vernieuwende in zijn commentaar is dat hij verklaart vanuit het hermeneutische principe: wie is het wie er spreekt in de psalmen en tot wie? Deze prosopologische benadering richt zich op de personages in een tekst en heeft als doel de diepere betekenis te ontdekken.¹²⁰

In zijn commentaar op de Psalmen duidt Hilarius Psalm 84 in trinitarisch en christologisch perspectief. Hij legt de psalm uit als een profetie over de vervulling van de tempel in Christus: Hij is de ware tempel, in Hem ontmoeten de gelovigen elkaar. De zegeningen van degenen die in het huis van de Heer wonen, betreft hij op de gelovigen in Christus. De Kerk als Lichaam van Christus kan met de woningen worden geassocieerd.

De zegen die rust op hen die in uw huis wonen, is vervuld in hen die in Christus zijn en zijn aanwezigheid zoeken.¹²¹

Ten diepste is het Christus die spreekt in deze psalm in eenheid met de Kerk. De gelovigen hunkeren vanuit de ballingschap hier op aarde naar de vervulling in een Hemelse woning bij de Vader. Het gaat dan volgens Hilarius om Christus in Zijn menselijke natuur: “Mijn hart en lichaam roepen uit tot de levende God. ”Deze uitleg past in het fundamentele uitgangspunt van Hilarius dat de Psalmen het gebed van Christus (en Zijn Kerk) zelf zijn.

Ook voor Psalm 122 hanteert Hilarius dit principe: Christus is het die spreekt. Hij verheugt zich in de stam die optrekt om te danken, de pelgrims die samenkomen in het geloof in Christus. Bij de

---

¹¹⁹ *Selecta in Psalmos* (PG 12, 1304).

¹²⁰ Wie is de sprekende persoon (the mouthpiece) en tot wie richt hij zich, zijn twee belangrijke uitgangspunten van de prosopologische benadering door Hilary in de exegese geïntroduceerd. “The primary condition of knowledge for reading the Psalms, he starts of, clearly raising a hermeneutical issue right at the outset, is the ability to see as whose mouthpiece we are.” Boersma—*he Church Fathers’ Spiritual Interpretation of the Psalms in Living water from Ancient Springs*.

¹²¹ Poitiers, Hillarius van, *Tractatus super Psalmos LXXXIII*. *Patrologia Latina* (PL) 9, kol. 457–460.

‘vrede binnen uw vesting’ verwijst hij naar de eenheid van de Kerk en het leven in Christus. Mét en in Christus bidt de Kerk om vrede voor Jeruzalem. Het hemelse Jeruzalem is de uiteindelijke bestemming van de weg van de mensheid naar God. De gelaagdheid in de perspectieven (Jeruzalem als beeld van de Kerk en als de Hemelse stad van vrede) is typerend voor de interpretatie van Hilarius. Dat geldt ook voor de identificatie van de sprekende persoon in de psalmen: de stem van Christus klinkt in vereniging met, of in dialoog met zijn Kerk.

De historische context blijft bij Hilarius buiten beschouwing. Het verlangen naar de tempel is bij hem de hunkering naar vereniging met God in het hemelse Jeruzalem. In dat opzicht sluit hij naadloos aan bij Origenes.

5.4 Chrysostomus (349 – 407)

Kerkvader Johannes Chrysostomus, tijdgenoot van Augustinus en Hilarius van Poitiers, onderscheidt zich van de school van Alexandrië door het accent dat hij legt op het praktische leven als christen en de zedenleer die hij daarvoor ontwikkelt. Zijn invloed op de oosterse kerken is ook groot wat betreft de vernieuwing in de liturgie. Tegelijk heeft hij door zijn preken tegen judaïserende christenen bekendheid gekregen. Chrysostomus vreest dat de belangstelling voor Joodse feesten en gebruiken gelovigen af zal voeren van het christelijke leven.¹²² In zijn homilieën besteedt hij aandacht aan de psalmen, die hij christologisch uitlegt, maar vooral moreel en pastoraal toepast.

De tempel is niet van stenen, maar het hart dat God zuiver dient.¹²³

Deze psalm geeft stem aan de gelovige die in geloof, liefde en vrede naar God opklimt. “Iedere gelovige moet zo leven dat hij een tabernakel van God wordt.”¹²⁴

Hij vergelijkt het verlangen van vers 3 met een liefdesverlangen – een bijna fysieke hunkering naar Gods nabijheid: “de christen verlangt en bezwijkt niet uit zwakte, maar uit liefde.” De voorhoven van de tempel zijn de metafoor voor de tegenwoordigheid van God. Lichaam en ziel zijn verzoend en verenigd in de hunkering naar God: ‘

Niet alleen de geest, maar ook het lichaam verheugt zich – want het zal delen in de verrijzenis.¹²⁵

---

¹²² Dit heeft ertoe geleid dat de brief aan de Hebreëen als een waarschuwing werd gelezen om niet te vervallen in Joodse praktijken. G. den Hertog, ‘De tempel – vanuit christelijk perspectief’, in *Hoe zullen we Hem ontmoeten, Joden en christenen over het verlies van de tempel* onder redactie van S. Tucker, en M.C. Mulder, 53,54.

¹²³ Chrysostomus’ *Homilia in Psalmum 83* (PG 55, 480–488).

¹²⁴ idem

¹²⁵ idem

“Welzalig die in uw huis wonen” is niet het voorrecht uitsluitend van de geestelijken, maar geldt ieder die leeft in deugd en gebed. Als in vers 12 de psalmdichter zegt: “De Heer zal genade en eer geven” dan verwijst ‘genade’ naar de gaven van dit leven en ‘eer’ naar de heerlijkheid van het toekomstige leven. God geeft eerst genade – dat is de kracht om te leven volgens Zijn wil – en dan glorie – de eeuwige beloning.

Daarmee trekt Chrysostomus, Johannes Guldenmond, de genieting van het heil naar de breedte van het gewone volk. Met de kerkvaders van zijn tijd heeft hij gemeenschappelijk dat in zijn verklaring van psalm 84 het verlangen naar het heiligdom, uiteindelijk het verlangen naar de hemel is, de voltooiing van het heilig leven.

5.4 Augustinus (354-430)

In zijn uitleg van de psalmen vereenzelvigd Augustinus de hoorder of de zanger met de psalmist. “Wij zijn immers kinderen van de psalmist, wij zijn één mens, omdat wij één Lichaam van Christus zijn”¹²⁶. Belangrijk gezichtspunt daarbij is dat volgens deze kerkvader Christus zelf aanwezig is in de psalmen:

The Psalms are words to Christ, about Christ, and of Christ (...) [I]t is Christ’s voice we hear in the psalm, and part of what is meant by understanding the psalm is learning how to join our voice to Christ’s; the Christ singing in the psalm is Christ the head of the Church, of which we are the members . . .¹²⁷

Het hunkeren van de dichter in psalm 84 die zich uit in een situatie van verdrukking, volgens het opschrift in de wijnpers, legt hij uit als het verlangen naar de dingen die beloofd zijn. In dat kader trekt hij het verlangen naar het huis van God in eeuwigheidsperspectief, nl. naar de hemelse heerlijkheid waar in eeuwigheid God lof gezongen wordt¹²⁸. Door de genade van God zullen we daar komen, dat is verschijnen voor God in Sion, door Hem die te hulp schiet in de worsteling en die de gelovige opricht. Wij wandelen hier op aarde door geloof niet in aanschouwen, het vaderland ligt buiten deze wereld in het toekomstige leven, het nieuwe Jeruzalem. Het doel van de pelgrim is de zege die wacht na de dood.¹²⁹ Hoewel het heiligdom voor Augustinus in eerste instantie de heilige katholieke kerk is, ligt het accent dus op het hiernamaals.

---

¹²⁶ Wesdorp, Kees, *Gods wijnkelder Verklaringen van de psalmen 8, 81 en 84 met daarin het beeld van de kerk als perskuip*. (Het Baken: 2024), 20.

¹²⁷ Louth, Andrew. “Heart in Pilgrimage: St Augustine as Interpreter of the Psalms.” In *Orthodox Readings of Augustine*, (edited by George E. Demacopoulos and Aristotle Papanikolaou. St Vladimir’s Seminary Press, 2008), p. 32, 46.

¹²⁸ Wesdorp, *Wijnkelder*, 102.

¹²⁹ Bouman, Johan. *Augustinus - Die Theologie seiner Predigten über die Psalmen*. (Ferdinand Schöningh, 2019), 219-221.

De pelgrimstocht bij Augustinus wordt gekenmerkt door twee hoofdbegrippen: hoop en geloof. Alleen zij die door geloof wandelen zijn de ware pelgrims, conform Hebr 11:16:

Maar nu verlangen zij naar een beter, dat is naar een hemels vaderland. Daarom schaamt God Zich niet voor hen om hun God genoemd te worden. Want Hij had voor hen een stad gereedgemaakt.

De opschriften van de psalmen 120 – 134, ‘Een pelgrimslid’, inspireren Augustinus steeds weer tot nieuwe gedachten over de pelgrimage. De pelgrimstocht is geen eindeloos noodlot, nee, ze is in beginsel al overwonnen¹³⁰. De ongelovigen zijn geen vreemden op aarde, maar voelen zich hier thuis, derhalve zijn ze ook geen pelgrims.¹³¹ Hij maakt onderscheid tussen het aardse en hemelse Jeruzalem n.a.v. ps. 125: “Die Jeruzalem bewonen zullen in eeuwigheid niet wankelen”; dat kan volgens Augustinus alleen van het hemelse Jeruzalem gelden. De pelgrimage vindt in de geest plaats. Zo is het ‘huis van de Heer’ voor hem naast de Kerk, het innerlijke hart.¹³² Deze spirituele en ecclesiologische benadering geldt ook Psalm 122. In zijn *Enarrationes* noemt Augustinus deze psalm een ‘lofzang op de Kerk als gemeenschap van pelgrims’, op weg naar de uiteindelijke rust in God¹³³. De vreugde om naar het huis van de Heer te gaan ziet hij als het verlangen van de gelovige ziel naar liturgie, gemeenschap, en uiteindelijk naar Gods voltooiing. Het hemelse Jeruzalem is de stad van God, het eeuwige leven. De zichtbare, aardse Kerk is vaak in moeite en beproeving onderweg. De teneur in de ‘De stad Gods’ is: de weg is moeilijk, maar de stad waarheen wij op weg zijn, is vredig¹³⁴.

De *Enarrationes in Psalmos* van Augustinus werden tijdens de middeleeuwen veelvuldig gekopieerd en verspreid. Deze verspreiding vanuit de abdijen getuigt van de blijvende invloed van Augustinus op de middeleeuwse exegese en spiritualiteit. Ook de Reformatoren van de 16^e eeuw lieten zich inspireren door het gedachtegoed van Augustinus.

5.5 Cassiodorus (490 – 585)

Senator en geleerde Cassiodorus wijkt nauwelijks af van de uitleg door Augustinus. Hij ziet Psalm 84 als een pelgrimspsalme die het verlangen van de rechtvaardige uitdrukt naar de nabijheid van

---

¹³⁰ Bouman, *Predigten*, 122.

¹³¹ Bouman, *Predigten*, 223.

¹³² In een preek over psalm 26 zegt Augustinus bij vers 8: 1 (geparafraseerd): De schoonheid van de tempel hebben we lief, de tempel van de Heer zijn wij zelf. Zoals we genieten van mooie gebouwen, zo is er de schoonheid van de levende stenen, de harten van de gelovigen, die in liefde met elkaar verbonden zijn. Leer het huis van God, de kerk, lief te hebben. Augustinus, Aurelius. *Schatkamer van Het Geloof: Preken over teksten uit het Oude Testament (Sermones de Scripturis 1-50)*. Translated by Joost van Neer. (DAMON, 2013), p. 243.

¹³³ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos, psalm 121*. (Nummering van de Psalmen conform de Vulgata).

¹³⁴ Bouman, *Predigten*, 229. Parafrase van gedachte uit *Civitate Dei*. Augustinus heeft zich bij de uitleg van de terminologie van Plotinus bediend.

God. Het is volgens hem een lied van de ballingen die terugkeren naar Sion, maar allegorisch betekent het de tocht van de ziel naar de hemelse woonplaats voor de eenvoudige, actieve gelovige.

De mus en de duif bij het altaar in psalm 84 (vs. 4) staan in dat verband voor de verschillende typen gelovigen: de *mus* voor nederigheid, de duif voor de kuise, beschouwende ziel. Deze terminologie wijst op de betrokkenheid van Cassiodorus bij het monastieke leven dat hij stimuleerde. Hij benadrukt het spirituele verlangen (*desiderium*) als motor van deugd: wie verlangt naar God, is al op weg naar Hem.¹³⁵

Concluderend: de Vroege Kerk heeft in de lijn van de allegorische exegese het heiligdom in geestelijke zin geïnterpreteerd. De verbinding met het aardse Jeruzalem en de tempel ontbreekt of is alleen gebruikt als basis voor de gehanteerde metaforen hemelse stad, kerk en geestelijke staat. De intensiteit van het verlangen naar de nabijheid van God is in vergelijking met de exegese van de oorspronkelijke tekst beslist niet minder, integendeel, het spirituele karakter krijgt meer accent. Daarnaast krijgt bij Chrysostomus het morele, deugdzaam leven van de gelovige in het hier-en-nu aandacht en is het Lombardus, godgeleerde uit de Middeleeuwen, die voortborduurde op de verschillende benaderingen van de kerkvaders.

5.6 Petrus Lombardus (ca. 1190-1260)

Onder anderen bij de middeleeuwse theoloog en scholasticus Petrus Lombardus, is de uitleg van Augustinus terug te vinden. Ook hij leest psalm 84 als de pelgrimstocht van de ziel. Lombardus erkent dat in eerste instantie de “woningen van de Heer” letterlijk gekoppeld worden aan de tempel/het huis van God, maar in navolging van de patristische traditie leest hij de woordgroep typologisch: de woning staat voor de Kerk en voor de ziel die zich hecht aan God. Hij benadrukt het diepe verlangen van de gelovige naar God en de deugd van het innerlijk gebed.¹³⁶

Inzoomend op zijn uitleg van psalm 84 komt zijn allegorische uitleg duidelijk naar voren: in de mus en de zwaluw (vs. 4) ziet hij kleine, kwetsbare gelovigen die rust en bescherming vinden bij God. Hun aanwezigheid bij het altaar symboliseert de voortdurende eredienst en nederigheid van de gelovige. Daarbij maakt Lombardus ook een morele toepassing: wie klein, dat wil zeggen nederig is, maar ook kuis en eenvoudig, leeft dicht bij God. In die verwoording sluit hij aan bij de opvatting van Chrysostomus met betrekking tot een moreel hoogstaand en deugdzaam leven.

Lombardus verbindt de pelgrimstocht door het dal van de moerbeibomen (vs. 7) met de beproevingen van het christelijke leven: de weg van de ziel naar God is vol moeite, maar God

---

¹³⁵ Cassiodorus, and M. Adriaen. *Magni Aurelii Cassiodori Expositio Psalmorum*. (Brepols, 1958).

¹³⁶ Lombardus, <https://mss-cat.trin.cam.ac.uk/manuscript/B.5.4>.

schenkt troost en zegen en verfrist onderweg. Hij volgt met betrekking tot vers 9 de christologische en typologische lezing vanuit de patristische gewoonte om de “gezalfde” te verbinden met de Messias (dat is Christus) en soms met de heilige gemeenschap. Christus staat in zijn interpretatie centraal als de ware ‘woning’ van God en als de oorsprong van de zegen voor de gelovige. In ethisch opzicht is de gemeenschap met God de hoogste goedheid boven wereldse roem of rijkdom.¹³⁷

Het slotvers van psalm 84 ontlokt Lombardus de uitspraak dat God genade schenkt in dit leven en glorie in het toekomstige. Het eindpunt van de pelgrimstocht is de “zalige aanschouwing van God.” Met deze spits in zijn redenering bedoelt hij bij de lezer het verlangen aan te wakkeren naar Gods aanwezigheid.

Ook van psalm 122 geeft hij een verklaring die in essentie aansluit bij de bevindingen over psalm 84: De rechtvaardige spreekt met vreugde over het gaan naar Gods woning (vs. 1), dat is de Kerk, waar God woont door geloof en liefde en waar de belofte van de eeuwige stad de gelovige bemoedigt tijdens zijn pelgrimage in dit leven naar de voltooiing.

De voeten (vs. 2) verbeelden de werken, het concrete handelen van de gelovige. ‘Wie staat volhardt; wie loopt, is nog onderweg’. ‘Staan’ betekent dan ook: standvastig blijven in het goede. De ‘hecht gebouwde’ stad Jeruzalem (vs. 3) geldt als metafoor voor de vrede van de ziel die verkregen wordt door het dienen van God met een zuiver hart en een rustige geest. In die vrede zal de ziel God aanschouwen. Deze stad is niet van steen, maar van levende stenen, van de uitverkorenen die door liefde met elkaar verbonden zijn. Zij wordt gebouwd wanneer gelovigen één worden in geloof en liefde, en allen de vrede van dezelfde Geest delen, want waar verdeeldheid is, daar wordt Jeruzalem nog niet voltooid. Wie de Kerk liefheeft, bidt niet om aardse voorspoed, maar om geestelijke groei, waarheid, gerechtigheid en vrede (vs. 6).¹³⁸ Waar de Kerk gesierd wordt met deze eigenschappen is ze een voorloper van de hemelse stad straks.

---

¹³⁷ *Petrus Lombardus, Magna glossatura in Psalmos, deel I, cod. (Universiteitsbibliotheek, MS Add, 4084), fol. 180v.*

¹³⁸ *Lombardus, Magna deel I, fol. 337 v.*

Aan het eind van dit hoofdstuk brengt onderstaand schema de belangrijkste overeenkomsten en verschillen in de exegese van Psalm 84 en 122 door de besproken Vroege Kerkvaders in beeld:

Thema	Origenes	Hilarius van Poitiers	Augustinus van Hippo	Chrysostomus	Cassiodorus
Jeruzalem	Hemelse stad, geestelijke staat	Kerk als mystiek lichaam	Kerk én hemels Jeruzalem	Kerk, Lichaam van Christus	Spirituele woning en Hemelse stad
Bedevaart	Weg van de ziel naar God	Gelovigen samen op weg in Christus	Pelgrimstocht van het geloof	Geestelijke tocht in heilig leven	Spirituele opgang van de ziel
Vrede	Innerlijke rust in God	Kerkelijke eenheid	Eschatologische vrede in God	Verbondenheid	Welzijn van stad en kerk
Liturgie	Contemplatie, gebed	Dank in de gemeenschap	Eucharistie als voorafbeelding	Lofzang	Gebed van de Kerk

De verschillen tussen de kerkvaders in de uitleg van psalm 122 zijn gering. De terminologie is verschillend, de essentie is dezelfde: het leven van de gelovige op aarde is een geestelijke weg naar gemeenschap met God in verbondenheid en eenheid met andere gelovigen al biddend en lovend. Het uiteindelijke doel is het Hemelse Jeruzalem. In de tussentijd op aarde vervult de kerk de ‘woonplaats’ van God. Daarbij ligt het accent op het mystieke lichaam, tegelijk is de kerk als instituut of als tastbare gemeenschap van gelovigen in het beeld opgenomen. De bedevaart als een geestelijke tocht naar het zijn met God of rust en vrede vinden in God wordt gevoed door een sterk verlangen naar volmaaktheid. Het gaan van de weg wordt ondersteund door de liturgie: gebed, lofzang en eucharistie zijn ‘reismiddelen’ die God geeft om in de beproevingen staande te blijven. Hoewel kerk en stad vrede en welzijn gegund wordt, ligt de nadruk op de onthechting van de wereld en de is gelovige gericht op de vrede met God en het eeuwige leven.

De uitlegtraditie van de kerkvaders strekt zich uit tot middeleeuwse theologie en vindt bij Lombardus een representant die zonder twijfel in bovenstaand schema past. De grondtoon van zijn interpretatie is het vinden van innerlijke rust voor de ziel en het verlangen naar de eenheid van de kerk. Daarin vindt de pelgrim geestelijke vreugde. Het onderscheid met zijn voorgangers ligt in het accent dat hij legt op de ‘ascensiones’, de trappen van innerlijke groei, namelijk de deugden van geloof, hoop en liefde. Het eindpunt van de reis, beter gezegd de ‘opklimming’, ligt in de visio Dei, de zalige aanschouwing van God. In deze beschouwing verliest Lombardus zich niet in wereldvreemdheid: hij roept de pelgrim op zich in zijn aards bestaan te sieren met nederigheid en trouw en te zoeken naar de aanwezigheid van God in zijn huis, de voorafbeelding van het hemelse Sion.

5.7 Johannes Calvijn (1509 – 1564)

In de 16^e eeuw, de tijd van de Reformatie, zijn de Psalmen onverminderd populair bij het kerkvolk en de theologen. Johannes Calvijn heeft het kerklied sterk bevorderd en hecht aan het zingen door de gemeente zelf. In zijn verklaring van de Bijbel besteedt hij ruim aandacht aan de uitleg van elke psalm afzonderlijk. Hij beweegt zich, als groot kenner van de patristiek, in zijn hermeneutiek in de lijn van de kerkvaders, met name van Augustinus, zonder dat hij zich verliest in vergaande allegorese. In psalm 84 ziet hij de gelovige die intens verlangt naar de ontmoeting met zijn God in Zijn huis, dat is de kerk. Ook voor Calvijn is het huis van God niet slechts een fysieke plaats, maar vooral de plaats waar door het offer van Christus de gelovigen, getroffen door schuld, in genade kunnen verblijven. Hij wacht er zich voor een te directe link naar het hemelse Jeruzalem te trekken.¹³⁹ Calvijn verplaatst zich in de historische persoon van de treurende David en schetst zijn verlangen naar het heiligdom als zuiver ‘omdat hij aldaar God in oprechtheid des harten en op geestelijke wijze wenst te aanbidden’.¹⁴⁰ Het verlangen naar God in zijn heiligdom, naar de ark als symbool van Gods aanwezigheid, verteert David bijkans, het laat sporen na in zijn lichaam. Hoewel hij beseft dat God niet in de engte van de ark is opgesloten, weet David toch dat hij trappen nodig heeft om tot het hemelse op te klimmen en ‘dat het zichtbare Heiligdom hem tot die trappen kan dienen om dat het de gelovigen op het hemelse voorbeeld wees’.¹⁴¹

Psalm 122 beschouwt Calvijn als een uiting van grote vreugde, vooral omdat het volk in eensgezindheid de keuze van de berg Sion als voortdurende woonstede voor de ark, door ‘hemelse openbaring gegeven’,¹⁴² aanvaardt. Hiermee komt een einde aan de zwerftocht van de ark waarvan Calvijn zegt dat het een halt toeroept aan de onzekerheid van het geloof in het volk Israël. God betuigt namelijk met deze vaste woonplaats nog stilliger ‘dat Hij voortdurend en onveranderlijk de Beschermmer des volk zal blijven’.¹⁴³ Onmiddellijk daarna legt Calvijn de verbinding met Christus in wie de volheid van God woont en die als Immanuël onder ons woont; Hij is onze eer en vreugde waard. Vervolgens erkent Calvijn de voortreffelijkheid van Jeruzalem, zij is ‘wel samengevoegd’, dat is ‘in kunstige evenredigheid gebouwd’, en daarin een sprekend

---

¹³⁹ Johannes Calvijn, and J. Boer Knottnerus. *Het Boek der Psalmen. Verklaring van de Bijbel*. 2e dr. (Goudriaan: De Groot, 1970), 228.

‘Want zij die denken dat met de tabernakelen Gods het hemelse koninkrijk is bedoeld, alsof David treurde dat hij nog een pelgrim was op aarde letten niet genoeg op de nood waarin hij zich toen bevond’.

¹⁴⁰ Calvijn J., *psalm 84*, 229.

¹⁴¹ Calvijn J., *psalm 84*, 230.

¹⁴² Calvijn J., *psalm 122*, 793.

¹⁴³ Calvijn J., *psalm 122*, 794.

beeld van de eenheid van de kerk die alleen kan bestaan als de gelovigen door een 'heiligen band van liefde en geloof aan elkander verbonden zijn'.¹⁴⁴

Nu Jeruzalem haar tempel heeft, is het tegelijk de enige plaats waar JHWH volgens het gebod aangebeden mag worden: 'alle andere tempels zijn onheilig en alle andere godsdiensten verkeerd en bedorven'.¹⁴⁵ Zij zijn niet naar het voorschrift van Gods Woord. Zo moeten de gelovigen zich heden ten dage keren tot de ware godsdienst en de ware Kerk, die niet in handen van 'de papisten is die de leer van het Evangelie verwerpen en uitroeien, en zich dan toch nog op de naam der Kerk gaan beroemen'.¹⁴⁶

Met deze uitleg doet de Calvijn in eerste instantie meer recht aan de oorspronkelijke context, vervolgens linkt hij de tempel aan de kerk van zijn dagen die gezuiverd is van de dwalingen van Rome. De hunkering van David is bij hem exemplarisch voor het verlangen naar de verkondiging van het Evangelie voor zondaren, de aanbidding en lofprijzing en naar de gemeenschap van de gelovigen.

5.8 Conclusie

De uitlegtraditie van de Vroege Kerk beschouwt het heiligdom in Jeruzalem als de metafoor voor de kerk, de gemeenschap van de gelovigen, niet zozeer het instituut dat nog volop in ontwikkeling is. Na Augustinus volgen theologen die geestelijke interpretatie waarin het gaat om het ervaren van de nabijheid van God, niet meer in de fysieke tempel te Jeruzalem, maar wel verbonden met de kerk, de gemeenschap van de gelovigen.¹⁴⁷ Ook hier is de plaats van samenkomst, het kerkgebouw, slechts een middel om die ontmoeting te realiseren. De mystiek geladen invulling is zowel bij de Vroege Kerk als in later tijden duidelijk herkenbaar: de persoonlijke beleving van Gods aanwezigheid is fundamenteel voor het geloofsleven. Het verlangen naar en het komen tot het heiligdom zoals in psalm 84 en 122 is verwoord, vormt voor die beleving een krachtige metafoor.

---

¹⁴⁴ Calvijn J., *psalm 122*, 796.

¹⁴⁵ Calvijn J., *psalm 122*, 797.

¹⁴⁶ Calvijn J., *Psalm 122*, 800.

¹⁴⁷ In Joh. 4 legt Christus in het gesprek met de Samaritaanse vrouw de nadruk op het aanbidden in geest en waarheid en is de plaats van aanbidding niet relevant.

Hoofdstuk 6- Samenvatting en conclusie

6.1 Samenvatting

In de voorgaande hoofdstukken is nagegaan hoe het verlangen naar het heiligdom in psalm 84 en 122 door Jood en christen in de eerste eeuwen van de diaspora en (vroeg) Kerk is verstaan. Dat laat zich als volgt samenvatten.

De exegese van de rabbijnen Rashi en Radak en de Midrasj Tehillim maakt duidelijk dat het verlangen naar het heiligdom ten diepste het verlangen naar de aanwezigheid van JHWH is. De gegeven plaats is voor de Joodse gelovige uit de tijd van David en Salomo tot aan de Babylonische ballingschap, de tentwoning of de tempel in Jeruzalem. Daar laat JHWH zich ontmoeten. De Israëliet gaat met verlangen en vreugde op naar Jeruzalem bij de drie grote feesten en zou het liefst wonen in Gods huis. Daar prijst hij samen met de andere pelgrims JHWH's grote naam. In de Babylonische ballingschap versterkt de herinnering aan die eeuwenlange geloofspraktijk deze hunkering. (Onder andere Psalm 137 is daar een voorbeeld van). In de diaspora, na de verwoesting van de tweede tempel, vormt de plaatselijk synagogedienst in zekere zin de plaatsvervanger voor de tempeldienst. Door inrichting, rituelen en liturgie houdt zij de herinnering aan en het verlangen naar Jeruzalem én een mogelijk nieuwe tempel levend. Maar ook de huisgodsdienst heeft aspecten van de tempelliturgie vastgehouden.

In het liturgisch kader van de synagoge in de (vroeg)Joodse traditie krijgen beide psalmen beperkt aandacht. De kerntekst uit Psalm 84, vers 5 “Gelukkig zijn zij die in uw huis wonen”, is in het collectief bewustzijn van de gelovigen intussen wel opgeslagen door de herhaling in het Ashrei-gebed driemaal daags. Ook het gebed voor de vrede van Jeruzalem uit Psalm 122 is nooit ver weg. In de huidige tijd wordt daar bij belangrijke feestdagen woorden aan gegeven, bijvoorbeeld op de 28^e van de maand Ijar, ‘Jeruzalemdag’, als de eenwording van Jeruzalem sinds 1967 wordt gevierd. En aan het einde van de feesten wordt gezegd: ‘volgend jaar in Jeruzalem!’, יְרוּשָׁלַיִם הַבְּנוּיָהּ – precies de eerste twee woorden van Ps. 122:6. Het verlangen naar een derde tempel is bij orthodox Joodse stromingen springlevend, evenals het verlangen naar de komst van de Messias in Sion.¹⁴⁸

In de Vroege Kerk, met name bij Augustinus, speelt het concrete heiligdom een ondergeschikte rol. Vrijwel direct transformeert de kerkvader uit de 4^e eeuw de tempel in de kerk en het eeuwigheidsperspectief naar het hemels Jeruzalem. Bij de uitleg van psalm 84 is de katholieke

---

¹⁴⁸ Tisja Beav is de traditionele rouwdag van het jodendom, een treurdag ter gelegenheid van de verwoesting van de tempel.

kerk voor de gelovige het 'tussenstation' hier op aarde. Duidelijk is de lijn met de school van Alexandrië waar de symbolisch-allegorische uitleg van de Bijbel dominant was. Het verlangen richt zich niet op het (verloren) heiligdom in Jeruzalem maar op de gemeenschap met God, de kerk als mystiek lichaam en de hemelse stad. De weg daar naartoe, de bedevaart van psalm 122, is bij de kerkvaders en Lombardus vertaald met een heilig leven, contemplatie, de weg van de ziel naar God. Uiteindelijk gaat het om de visio Dei, de aanschouwing van God.

De kerk van en na de Reformatie bouwt voort op deze uitlegtraditie al krijgt het mystieke karakter bij Calvijn minder accent. Zijn opvatting is dat de kerk, gezuiverd van dwaling, de plaats is waar God zich bekendmaakt. Op de verkondiging van het Woord moet het verlangen van het gelovige gericht zijn. Want daardoor wordt Christus verkondigd die in eenheid van de gelovige gemeenschap aanbeden en geprezen wordt. Jeruzalem, in Psalm 122 voorgesteld als de plaats van vrede, vastheid en rust, is in al deze facetten exemplarisch voor de kerk.

Voor de gelovigen van nu vertellen psalm 84 en 122 over Gods blijvende aanwezigheid en zijn bemoeienis met zijn volk. Uit die belofte putten Jood en christen moed en leven ze in verbondenheid vreugdevol.

De Nadere Reformatie sluit aan bij deze opvatting en legt tegelijk meer nadruk op de geestelijke beleving. In beide psalmen is troost, hoop en vreugde te vinden voor de gelovigen, die opgewekt worden vooruit te zien naar de komst van het eeuwige koninkrijk van recht en gerechtigheid. Door de liederen met de gemeente te zingen wordt het verlangen naar die voleinding gevoed en de volharding aangemoedigd.

Belangrijke protestantse theologen van de 19^e eeuw en 20^e eeuw laten zich in soortgelijke bewoordingen uit, waarbij Arnold van Ruler de historiciteit van Jeruzalem en het heiligdom in de context van de psalm honoreert en tegelijk aanmerkt als een gestalte in de tijd van Gods openbaring die uiteindelijk door en in de komst van Christus haar vervulling krijgt. Voor de gelovigen van nu vertellen psalm 84 en 122 over Gods blijvende aanwezigheid en zijn bemoeienis met zijn volk. Uit die belofte putten Jood en christen moed en leven ze in verbondenheid vreugdevol.

6.2 Conclusie

De centrale vraag die aan dit onderzoek ten grondslag ligt, is

Welke invulling krijgt het verlangen naar het heiligdom in de Joodse en christelijke receptie van de psalmen 84 en 122 bij het gemis van de tempel?

Door exegetische en literatuuronderzoek naar het antwoord op deze vraag blijkt dat zowel in de Joodse als in de christelijke traditie psalm 84 en 122 geliefd zijn en ten dele overeenkomstige uitleg geven aan het verlangen naar het heiligdom. Die overeenkomst ligt in het verlangen van de gelovigen uit beide stromingen nabij God te zijn, Hem te ontmoeten en te dienen in gemeenschap met anderen. De nadering tot God is vooral spiritueel van aard en dat maakt dat Hij ook buiten de aardse tempel gediend kan worden.

Bij het gemis van de concrete tempel vindt de gelovige Jood in de diaspora in de synagoge een plaats voor aanbidding, lofprijzing en smeekgebed richting Jeruzalem; ze wordt ook wel 'het kleine heiligdom genoemd'.¹⁴⁹ De waardering van de synagoge ten opzichte van de tempel is minder, het is een tijdelijk onderkomen, want het verlangen richt zich op de toekomst, het herstel van de tempeldienst in welke vorm dan ook. In de liturgie heeft dat element een wezenlijke plaats, maar wordt beperkt ondersteund door de rol die psalm 84 en 122 daarin spelen. Evenwel zijn Jeruzalem en de verwachte Derde Tempel in de beleving van orthodoxe Joden nooit ver weg en op (nationale) feestdagen wordt er concreet uiting aan gegeven.

De kerkvaders hebben het heiligdom vooral geestelijk geïnterpreteerd met weinig aandacht voor de historische context van de psalmen. De spirituele zoektocht naar Gods aanwezigheid en de kerk als gemeenschap nemen de plaats in van de pelgrimstocht naar Jeruzalem en de concrete tempel. Die gedachte krijgt met verschillende accenten een vervolg in de Middeleeuwen, in de Reformatie en daarna. Het heiligdom in Jeruzalem bezingt men wel, maar het verlangen is niet op een reeds vergaan of komend bouwwerk gericht. De offerdienst in de tempel is vervuld in Christus, en naar Hem, zijn nabijheid en toekomst gaat het verlangen van de christen uit.

De hoofdvraag en samenhangende deelvragen zijn hiermee beantwoord. Er zijn echter door deze thesis vervolgvragen opgeroepen die om discussie en nader onderzoek vragen.

6.3 Aanbevelingen vervolgonderzoek

De psalmen 84 en 122 zijn ten dele exemplarisch voor het denken over tempelverlangen. De dichters hebben een concreet heiligdom voor ogen gehad en daarover het lied onder het Joodse volk gaande gemaakt vooral in de tijd van de Babylonische ballingschap en daarna tijdens de Tweede Tempelperiode. In de diaspora na 70 zijn de synagogen als de vervangers van de tempel beschouwd, evenals de huizen van de gelovigen. In de liturgie kregen beide psalmen een bescheiden plaats.

---

¹⁴⁹ Rashi bij de uitleg van Ezechiël 11:16. Synagogen en leerhuizen duidt hij als plaatsen van gebed, studie en gemeenschap.

Dat roept de vraag op hoe met andere pelgrims- en Jeruzalempsalmen is gegaan in de geschiedenis van de liturgie in de synagogen. Welke plaats krijgen zij en in hoeverre ondersteunen zij het verlangen naar het heiligdom?

Uit het onderzoek blijkt verder dat in de christelijke traditie de fysieke tempel in Jeruzalem geen rol van betekenis speelt in de uitleg van de psalmen 122 en 84. De vraag is of daarmee een wezenlijk element is verloren gegaan of dat de puur geestelijke invulling de oorspronkelijke betekenis overtreft. Breder geformuleerd: speelt de vervangingstheologie hier een rol in?¹⁵⁰

In het verlengde van de nadruk op het spirituele karakter: waar is het verlangen van de christelijke gemeente in deze tijd op gericht? Is het de vrede van Jeruzalem? En hoe moet die verstaan worden in de huidige tijd: staat zij symbool voor de eenheid van de gemeente of breder van de wereldkerk, zelfs in verbondenheid met de Joodse gelovigen?¹⁵¹ Hoe kunnen de psalmen hierbij helpen het geestelijk zicht te scherpen?

Om deze vragen te beantwoorden doe ik de volgende aanbevelingen:

1. Vervolgonderzoek naar een breder repertoire van psalmen met soortgelijke thematiek.¹⁵²
2. Vervolgonderzoek naar de plaats van de pelgrimspsalmen in de huidige liturgie van de protestantse en rooms-katholieke kerkdiensten.
3. Een praktijkgericht onderzoek naar de beleving van kerkgangers in gemeenschappen waar deze psalmen actief beoefend worden, om inzicht te krijgen in de aard van het verlangen.

Onafhankelijk van de uitkomsten van de aanbevolen vervolgstappen zijn op basis van dit onderzoek uitspraken te doen over de betekenis van de overwegingen en uitkomsten voor de kerk van nu.

6.4 Relevantie voor de kerk van nu

Het zingen van psalmen heeft voor de christelijke gemeente een diepe betekenis en is van groot belang voor

- a. de band met Israël, de betekenis van Jeruzalem
- b. de lofprijzing van de God van Israël

---

¹⁵⁰ Hiermee hangt samen wat Wallace zich afvraagt 'how one can explain the fact that the psalms have been the core of prayer life for both Jews and Christians throughout ages past. Was it simply a matter of association generated by later readers of the Psalter or are there factors internal to the Psalter that encourage this process of later appropriation and use'. Becking and Peels: *Psalms and Prayers*, 7.

¹⁵¹ Douma stelt dat de eenheid van het geloof vooral beleefd wordt in de plaatselijke gemeente. Tegelijk betoogt hij 'dat er in het christelijk geloof er een voortgang is van het aardse Jeruzalem naar een internationale gemeenschap, gefundeerd op het geloof in Jezus Christus en met een dienst aan God 'in geest en waarheid'. Douma, *Psalmen*, 121.

¹⁵² Te denken valt aan de psalmen 15, 24, 27, 42, 43, 48, 63, 87, 132.

c. de ontmoeting met God en de gemeente

In veel psalmen wordt Israël letterlijk genoemd en de gemeente neemt die liederen op de lippen. In de onderzochte psalmen 84 en 122 is zonder meer duidelijk dat het gaat om het volk van JHWH en het land Israël: de God van Jakob (84,9) Jeruzalem (122,3/4/6) en het huis van David (122,5) worden met name genoemd en er zijn vele verwijzingen in de psalmen naar deze kernen. Dat betekent dat de christelijke gemeente steeds leest en zingt over dezelfde context als de Joodse gelovige en zich al dan niet bewust met hem identificeert. Dat doet ze in de eerste plaats door de erkenning van JHWH, de God van Israël, naar wie verlangd en die geloofd en geprezen wordt. Hij heeft zich aan Israël bekendgemaakt door spreken, wonderen en tekenen en is met hen in een verbond getreden. Ook van die wonderen in de oude bedeling zingen de christenen verspreid over heel de wereld en houden de geschiedenis van Israël en de handelingen van JHWH met zijn volk onder andere op die wijze levend. Daarmee doet ze recht aan de status van de oorspronkelijke olijfboom en de ‘rechten’ van haar oudste broeder waarover Paulus schrijft in Rom. 11. Gods verkiezing is onberouwelijk, daar stemt de kerk psalmzingend belijdend mee in. Het is van grote betekenis voor de hedendaagse christelijke gemeente die band te begrijpen en te onderkennen. Jeruzalem heeft in het bijzonder door Psalm 122, maar ook door ander psalmen een plaats in het religieus bewustzijn van christenen. Voor sommigen is het een metafoor voor het hemels Jeruzalem, in de lijn van de Vroege Kerk en Reformatie. Voor anderen is het de concrete plaats waar Christus op de Olijfberg terugkomt om als Koning te regeren in zijn Vrederijk. In beide opvattingen en alle varianten die daartussen liggen, betekent het vervulling van Gods beloften. Orthodoxe Joden geloven dat in Jeruzalem de Derde Tempel een plaats zal hebben. Die opvatting leeft ook bij sommige messiaanse gemeenten, terwijl zowel onder Joden als christenen niet zonder meer de koppeling gemaakt wordt met het hedendaagse Jeruzalem en een fysieke tempel.¹⁵³ Onder christenen is de tekst uit Openb. 21:22 gezaghebbend dat er geen tempel meer in haar zal zijn, ‘want de Heere, de almachtige God is haar tempel en het Lam’. De aanbidding geldt Hem.

De lofprijzing die uit beide psalmen 84 en 122 naar voren komt, bestaat uit verschillende aspecten. Psalm 84: God geeft een woonplaats, Hij geeft kracht, verfrissing, God is een zon en schild, Hij geeft het goede genade en eer en Hij is de betrouwbare. Psalm 122: God doet recht, bij Hem is vrede, het is goed in zijn nabijheid te zijn. Dat zijn noties die direct overdraagbaar zijn naar het belijden van de christelijke gemeente. Ze kunnen in geloof nagezongen worden voor de

---

¹⁵³ De discussie beweegt zich tussen de vraag of de staat Israël een op een gelijk is aan het Joodse volk van Gods beloften en de opvatting dat in Christus alle beloften zijn vervuld inclusief de landbelofte.

persoonlijke situatie maar ze hebben meerwaarde als ze in de ontmoeting met de andere gelovigen tot uiting komen. Dat is in beide psalmen een belangrijk element.

De begeerde ontmoeting *met* God vindt plaats *in* het huis van God. Dat is er eeuwenlang in het heiligdom te Jeruzalem, de eerste en tweede tempel. De Joden in de diaspora stichten vervolgens synagogen,¹⁵⁴ waar de samenkomsten plaatsvinden. Paulus roept in Hebr. 10:25 de gelovigen van zijn tijd dan ook op in dat spoor te gaan en anderen aan te moedigen. In die zin is ‘Kom ga met ons’ direct van toepassing. Het is een oproep tot volharding, het met elkaar verwachten van Jezus’ komst, zijn aanwezigheid. Dat is de parallel met het verlangen van psalm van 122.¹⁵⁵ De Bijbelgetrouwe uitleg en verkondiging van deze psalmen zal dat verlangen van de gelovigen voeden door het venster op het heiligdom van verleden, heden en toekomst wijd open te zetten in het licht van Gods trouw en beloften.

---

¹⁵⁴ De synagoge als instituut en als gebouw was een uitvinding van de Joden in de Diaspora. Zij voorzag in de behoefte van Joden die geen toegang tot de tempel hadden. Oskar Skarsaune, *In the shadow of the Temple: Jewish influences on Early Christianity*. (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 2002), 79.

¹⁵⁵ Van Ruler ziet de oproep naar Gods huis te gaan als een inspiratiebron voor de gelovige van nu.

Literatuur

- Augustinus, Aurelius, and F. Gori. *Enarrationes in Psalmos 101-150 / Ps. 3, Enarrationes in Psalmos 119-133 / Ed. Franco Gori. Enarrationes in Psalmos 101-150*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2001.
- Augustinus, Aurelius. *Schatkamer van Het Geloof : Preken over teksten uit het Oude Testament (Sermones de Scripturis 1-50)*. Translated by Joost van Neer. DAMON, 2013.
- Barclay, John M.G., and John Sweet. *Early christian thought in its Jewish context: Festschrift in honour of Morna Hooker's 65th birthday*. Cambridge University Press, 1996.
- Bob Becking, and Eric Peels. *Psalms and Prayers: Papers Read at the Joint Meeting of the Society of Old Testament Study and Het Oudtestamentische Werkgezelschap in Nederland en België, Apeldoorn August 2006*. Brill, 2007.
<https://doi.org/10.1163/ej.9789004160323.i-306>.
- Bellinger, W., *Commentaar op Psalm 84:1-7* in Working Preacher:
<https://www.workingpreacher.org/commentaries/revise-common-lectionary/ordinary-30-3/commentary-on-psalm-841-7>
- Beaumol, Rav Avi, Mizmor 122 - Rejoice O Jerusalem, Rejoice,
<https://www.etzion.org.il/en/tanakh/ketuvim/sefer-tehillim/mizmor-122-rejoice-o-jerusalem-rejoice>.
- Boer, C.P. de. *Psalmen / Psalm 120-134. Psalmen*. De Banier uitgeverij, 2019.
- Boersma, H. "The Church Fathers Spiritual Interpretation" in *Living waters from Ancient Springs*
- Böhler, Dieter, *Psalmen 1-50. Herders theologischer Kommentar zum Alten Testament*. Herder, 2021.
- Boice, James Montgomery. *Psalms (107-150): An Expository Commentary (AEC - Vol 3)*. Paperback Ed.: Baker Books, 1998.
- A. Brons, *Jeruzalem dat ik bemin*.
http://www.centrumvoorisraelstudies.nl/preken/ABrons_Ps.122.php
- Bouman, Johan. *Augustinus - Die Theologie seiner Predigten über die Psalmen*. Edited by Sven Gross. Ferdinand Schöningh, 2019.
- Calvijn, Johannes. *Het boek der Psalmen verklaard door Johannes Calvijn, vertaald en uitgegeven onder toezicht van den Weleerw. Heer J. Boer Knotnerus, V.D.M. Tweede Deel*. H. Ten Hove.
- Cassiodorus, and M. Adriaen. *Magni Aurelii Cassiodori Expositio Psalmorum*. Brepols, 1958.
- Clines, D. J. A. "Psalm research since 1955: II. The literary genres." *Tyndale Bulletin* 20, no. 1 (1969), 105-125. <https://doi.org/10.53751/001c.30676>
- Cohen, Shaye J.D., *From the Maccabees to the Mishnah*. Westminster, 1989.
- Dahood, Mitchell J., ed. *Psalms II, 51-100: Introduction, translation, and notes*. 1st ed. Doubleday, 1968.

- Daley, Brian E., and Paul R. Kolbet, Eds. *The Harp of Prophecy : Early Christian Interpretation of the Psalms*. University of Notre Dame Press, 2015.
- Doering L., (Juaïsm at the turn of the era) Pre-print version; published version of the article as Chapter Thirty-Seven in K. J. Dell (ed.), *The Biblical World*, Second Edition Routledge, 2022, 681–704.
- Douma, J. *Psalmen / Commentaar Op Psalm 76-110. Psalmen*. Brevier, 2016.
- Douma, J. *Psalmen / Commentaar op Psalm 111-150. Psalmen*. Brevier, 2017.
- Drijvers, Pius, and W. Grossouw. *Over de Psalmen : Een inleiding tot hun betekenis en geest*. 3e dr. Het Spectrum, 1958.
- Dunn, Steven. *The Sanctuary in the Psalms: Exploring the Paradox of God's Transcendence and Immanence*. of Ebsco E-Books. Lexington Books, an imprint of The Rowman & Littlefield Publishing Group, 2016.
- Ehrlich, Carl S. *Jodendom: Oorsprong, geloof, gebruiken, heilige teksten, gewijde plaatsen*. Kerkdriel: Librero, 2004.
- Gillingham, S. E. *Psalms through the Centuries : A Reception History Commentary on Psalms 73-151. Volume Three*. Wiley Blackwell, 2022.
- Goldingay, John, *Commentary on Psalms, Volume 1, 2,3*. Baker Academic, 2006
- Grogan, Geoffrey. *Psalms*. William B. Eerdmans Pub. Co., 2008.
- Groenenberg, P. *De Liederen HammaäLoth : Psalm 120-134*. Oosterbaan & Le Cointre, 1985.
- Hossfeld, Frank-Lothar, and Erich Zenger. *Psalmen 101-150*. Herder, 2008.
- Joose, Ko. *Wat Is Liturgie? Betekenis en achtergronden van de Christelijke Eredienst*. Uitgeverij Abdij van Berne, 2007.
- Janowski, Bernd. *Anthropologie des Alten Testaments*. Mohr Siebeck: 2019.
- Kidner, Derek. *Psalms 73-150: A Commentary on Books III-V of the Psalms*. Inter-Varsity Press, 1975.
- Klein, Ralph W. "An advent psalter" in *Currents in Theology and Mission*. Volume 40, nr. 6, Lutheran School of Theology at Chicago, december 2013.
- Kraus, Hans-Joachim. *Theologie der Psalmen of Biblischer Kommentar Altes Testament*, Bd. 15, Teilbd. 3. Neukirchener Verlag, 1979.
- Lamparter, Helmut. *Das Buch Der Psalmen*. 3. Aufl. Calwer, 1978.
- Levine, Lee I. *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*. 2nd ed. Yale University Press, 2005. <http://site.ebrary.com/id/10170768>. E-Book
- Lombardus, Petrus. *Commentarium in Psalmos, Psalm 84 (Trinity College MS B.5.4) fol. 184v*.
- Lombardus, Petrus. *Magna glossatura in Psalmos, deel I, cod. [Universiteitsbibliotheek, MS Add, 4084], fol. 180v*.

- Louth, Andrew. "'Heart in Pilgrimage': St Augustine as Interpreter of the Psalms." In *Orthodox Readings of Augustine*, edited by George E. Demacopoulos and Aristotle Papanikolaou. St Vladimir's Seminary Press, 2008.
- Mc. Cann, Clinton J. "Preaching on Psalms for advent" in *Journal for Preachers*, vol. 16, nr. 1 (Advent 1992), 11-16.
- Mitchell, David C. *The Message of the Psalter: An eschatological programme in the Book of Psalms*. Sheffield Academic Press, 1997.
- Mock L., "De synagoge als heilige ruimte" in *Interpretatie*, oktober 2009.
- Pajunen, Mika S., and Jeremy Penner. *Functions of Psalms and Prayers in the Late Second Temple Period*. De Gruyter, 2017. <https://doi.org/10.1515/9783110449266>
- Paul, M.A., Brink, G. van der, *Studiebijbel Oude Testament. Deel 7, Bijbelcommentaar Psalmen*. Centrum voor Bijbelonderzoek, 2010.
- Poitiers, Hillarius van. *Tractatus super Psalmos LXXXIII*. Patrologia Latina (PL) 9, kol. 457–460.
- Ridderbos, J. *De Psalmen. Commentaar op het Oude Testament*. Kok, 1955. *Verzameld Werk*. Boekencentrum, 2011.
- Sacks, Jonathan. *Exodus boek van bevrijding*. Skandalon, 2019.
- Sanders, E. P. *Judaism: Practice and Belief, 63 BCE-66 CE*. SCM Press; Trinity Press International, 1992.
- Schröter, Jens, Markus Witte, and Verena M. Lepper, eds. *Torah, Temple, Land: Constructions of Judaism in Antiquity*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2021. Daaruit het artikel: "Torah and Temple in Judean Pseudepigrapha: From Jubilees to Fourth Ezra and Second Baruch" By [Lutz Doering](https://torl.biblioboard.com/content/5321269b-4596-46e8-9c81-ffc5075ccbd1), p 137-156 <https://torl.biblioboard.com/content/5321269b-4596-46e8-9c81-ffc5075ccbd1>
- Skarsaune, Oskar. *In the shadow of the Temple: Jewish Influences on Early Christianity*. Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 2002.
- Taylor, Charles. *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*. Harvard University Press, 1989.
- Toom, Tarmo, ed. *Patristic Theories of Biblical Interpretation: The Latin Fathers*. 1 ed. Cambridge University Press, 2016.
- Tucker, Shlomo, and M.C. Mulder. *Hoe zullen we Hem ontmoeten? Joden en Christenen in gesprek over het verlies van de tempel*. Uitgeverij Amphora Books, 2015.
- Wesdorp, Kees. *Gods wijnkelder Verklaringen van de psalmen 8, 81 en 84 met daarin het beeld van de kerk als perskuip*. Het Baken: 2024.
- Wesselschmidt, Quentin F., and Thomas C. Oden. *Psalms 51-150*. Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 2007.
- Wright, N.T. *Pleidooi voor de Psalmen : We kunnen niet zonder*. Translated by C.N. van der Ziel. Uitgeverij Van Wijnen, 2014.

Zenger, Erich, Frank-Lothar Hossfeld, and Ludger Schwienhorst-Schönberger. *Das Manna fällt auch Heute noch: Beiträge Zur Geschichte Und Theologie Des Alten, Ersten Testaments : Festschrift Für Erich Zenger.* of *Herders Biblische Studien ; Herder's Biblical Studies, Bd. 44 = Bd. 44.* Herder, 2004.

Afkortingen

Bijbelvertalingen

MT	Masoretische Tekst
LXX	Septuaginta
V	Vulgata
SV	Statenvertaling
HSV	Herziene Statenvertaling
NBG	Nieuwe Vertaling NBG 1951 herziene druk
WV	Willibrordvertaling
GNB	Groot Nieuws Bijbel
NaB	De Naardense Bijbel
GZ	De Psalmen Gerhardt / Van der Zijden